

KAMRAN ƏLİYEV

AZƏRBAYCAN DİLİ

ABİTURIYENTLƏR ÜÇÜN

(Köməkçi vəsait)

Bakı – «Elm» - 2011

Elmi redaktoru:

Muxtar Kazımoglu,
filologiya elmləri doktoru,
professor

Rəyçilər:

Telman Həsənov,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Ataəmi Mirzəyev,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

K.Əliyev. Azərbaycan dili (abituriyentlər üçün).
Bakı, «Elm», 2011, 132 s.

ISBN 978-9952-453-30-0

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin tədris, Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyasının qəbul proqramları əsasında hazırlanan və **abituriyentlər, şagirdlər, müəllimlər** üçün nəzərdə tutulan bu kitabda mövcud Azərbaycan dili dərsliklərinin materialları testologiyanın tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır.

$\frac{4603000000}{655 (07) - 2011}$

© «Elm» - 2011

FONETİKA

DANIŞIQ SƏSLƏRİ

Fonetika danışıq səsindən bəhs edir. Danışıq səsleri danışıq üzvləri vasitəsilə həyata keçirilir. Onlar aşağıdakılardır:

1-ağciyərlər, 2-nəfəs borusu, 3-qırtlaq və səs telləri, 4-ağız boşluğu, 5-dil, 6-dodaqlar, 7-dişlər, 8-burun boşluğu.

Danışıq səsleri iki cür olur: 1) **sait səsler**, 2) **samit səsler**.

Saitlərin tələffüzündə hava axını ağızdan sərbəst çıxır, yəni heç bir maneəyə rast gəlmir və **saitlər** çox aydın səslenir.

Tələffüz zamanı hava axınının ağızda müxtəlif maneələri dəf etməsindən yaranan səsler **samit səsler** adlanır.

Fonetika iki yerə ayrılır:

1) **orfoqrafiya** – düzgün yazı qaydaları

2) **orfoepiya** – düzgün tələffüz qaydaları

ƏLİFBA

Hərflərin müəyyən sıra ilə düzülüşü **ə l i f b a** adlanır.

		j		
a	f	k	p	v
b	g	q	r	y
c	ğ	l	s	z
ç	h	m	ş	
d	x	n	t	
e	ı	o	u	
ə	i	ö	ü	

Dilimizin əlifbasında 32 hərf var. Hərflərdən 9-u sait, 23-ü isə samit səsi bildirir. Biz hərfləri yazır və görürük, səsleri tələffüz edir və eşidirik.

Ensiklopediyalarda, lüğətlərdə, mobil telefonlarda, məlumat kitabçalarında sözlər əlifba sırası ilə verilir.

«K» hərfi iki əsas səsi ifadə edir: **k (iki)** və **k' (k'yook')**
Bəzən tələffüzdə [q] səsi [k'] səsinə çevrilir: [dok'quz]. Bəzən isə [k] səsi [x'] səsinə yaradır: (ələx')

SƏS SƏSLƏRİN NÖVLƏRİ

Səs səsələr aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1. Dilin arxa və ön hissəsində deyilməsinə görə:

- 1) qalın saitlər ([a], [ı], [o], [u]);
- 2) incə saitlər ([ə], [e], [ö], [i], [ü]).

2. Dodaqların vəziyyətinə görə:

- 1) dodaqlanan saitlər ([o], [ö], [u], [ü]);
- 2) dodaqlanmayan saitlər ([a], [ə], [e], [i], [ı]).

Dodaqlanan saitlər bununla fərqlənir ki, onların tələffüzündə dodaqlar bir qədər irəli gələrək dairəvi şəkil alır.

3. Dilin üst damağa doğru qalxması və nisbətən aşağı enməsi vəziyyətinə görə:

- 1) qapalı saitlər ([ı], [i], [u], [ü]);
- 2) açıq saitlər ([a], [ə], [o], [ö], [e]).

SƏS SƏSLƏRİN NÖVLƏRİ

Samit səsələr **cingiltili** və **kar** olur.

Cingiltili samitlərin əmələ gəlməsində səs telləri iştirak edir, buna görə onlar **səsdən** və **küydən** ibarət olur.

Cingiltili samitlər: [b] [c] [d] [g] [ğ] [j] [q] [l] [m] [n] [r] [v] [y] [z]

Kar samitlər yalnız **küydən** əmələ gəlir.

Kar samitlər: [p] [ç] [t] [k] [x] [ş] [k'] [f] [x'] [s] [h]

Cingiltili və kar samitlərin çoxu cütlük təşkil edir, bununla yanaşı [l], [m], [n], [r] samitlərinin kar qarşılığı, [h] samitinin isə cingiltili qarşılığı yoxdur:

[b] [c] [d] [g] [ğ] [j] [q] [l] [m] [n] [r] [v] [y] [z] -
[p] [ç] [t] [k] [x] [ş] [k'] - - - - [f] [x'] [s] [h]

SAYIT SƏSLƏRİN TƏLƏFFÜZÜ

1. Eynicinsli **qoşa saitlər** bir uzun sait kimi tələffüz olunur:
saat [sa:t], təəssüf [tə:ssüf], bədii [bədi:].
 2. Müxtəlifcinsli **qoşa saitlərin** arasına [y] səsi daxil olur:
radio [radiyo], ailə [ayilə], zəif [zəyif]
 3. Sözdə **əa, üə, üa** saitləri yanaşı gəldikdə birinci düşür, ikinci uzanır:
fəaliyyət [fa:liyət], müəllim [mə:llim], müavin [ma:vin]
 4. Sözdə yanaşı gələn **ea** saitləri [iya] kimi tələffüz olunur:
teatr [tiyatr], okean [okiyan], ideal [idiyal]
 5. Sözdə **o** və **ö** saitlərindən sonra [v] səsi gələrsə, **v** düşür **o** və **ö** saitləri uzanır: dovşan [do:şan]
 6. Sonu **a, ə** saitləri ilə bitən çoxhecalı sözlərə əvvəlində bitişdirici **y** samiti olan müəyyən şəkilçilər qoşulduqda, tələffüz zamanı həmin saitlər ahəng qanununa uyğun olaraq qapalı saitlərə ([ı], [i], [u], [ü]) səsələrindən birinə çevrilir:
saxlayın [saxlıyın], nənəyə [nəniyə], babaya [babıya]
 7. Dilimizdə **uzanan saitlər** də vardır:
dahi [da:hi], Füzuli [füzuli], vəsiqə [vəsiqə]
Yaxud: Çempion Adil [mədəni] oğlandır.
Uzaqdan neft [mə:dəni] görünürdü.
- QEYD:** ı və ü saitləri uzanmır.

SAMİT SƏSLƏRİN TƏLƏFFÜZÜ

1. Söz ortasında **qq, pp, tt, kk** samitləri yanaşı gələrsə, tələffüz zamanı onlardan biri dəyişir:
do**qq**uz [dok'quz], tappılı [tapbılı], hə**tt**a[hətə], sə**kk**iz [səkgiz]
2. Şəkilçinin tərkibində gələn **qoşa yy** samitlərindən biri tələffüz zamanı düşür:
ədəbiyyat – [ədəbiyat], fəxriyyə – [fəxriyə], cəmiyyət – [cəmiyət]

3. Söz sonunda qoşa samit işlənərsə, ona samitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda qoşa samitin biri yazılır, biri isə düşür:

xətt [xətdən], sirr [sirlər], hiss [hislər]

4. Söz ortasında iki kar samit yanaşı gələrsə, tələffüzdə ikincisi öz cingiltili qarşılığına çevrilir:

Avesta [avesda], istiqamət [isdiqa:mət]

5. Söz ortasında **k** səsindən sonra istənilən samit gələrsə, tələffüzdə **k = x'** olur:

Məktəb [məx'təb], məktəbli [məx'təbli]

6. Söz sonunda **b, d, g, c+q, k, z** səsləri gələrsə, tələffüz zamanı onlar dəyişilir:

Palıd, tüfəng, ağac, qonaq, çiyələk, almaz
[Palıt, tüfənk, ağaç, qonax, çiyələx', almas]

QEYD: Belə sözlərdə son samitin düzgün yazılışı üçün ona saitlə başlayan şəkilçi artırmaq lazımdır:

palıd-a, tüfəng-ə, ağac-a.

7. Sonu **q** ilə qurtaran sözə saitlə başlayan şəkilçi artırıdıda **q = ğ** olur: **qonağ-a.**

8. Söz ortasında **q** səsindən sonra kar samit gələrsə, **q** səsi dəyişir, cingiltili samit gələrsə, dəyişmir:

iqtisadiyyat [ik'tisadiyat]
istiqlaliyyət [istiqla:liyət]

9. Sonu **k** samiti ilə bitən sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda

k = y olur: **çiçək; çiçəy-in, çiçəy-ə, çiçə-yi** (bu, adətən, ismin **yyələlik, yönlük, təsirlik** hallarında baş verir.)

10. Sözü birinci hecasında işlənən **c** səsindən sonra samit işlənsə, **c = j** və yaxud **c = ş** olur:

əcdad [əjdat], ictimaiyyət [iştimaiyyət]

11. **Üzv, üzr, hökm, rəhm, sədr** kimi sonu iki samitlə bitən təkhecalı sözlərdən **üzrlü, üzrsüz, rəhmli, rəhmsiz, sədrlik** kimi sözlər düzəldəkdə **üç samit yanaşı** gəlir. Buna görə hə-

min sözlərdə **iki samit arasına bir sait** əlavə edilir və **[üzürrü], [üzürsüz], [rəhimli], [rəhimsiz], [sədirrik']** kimi tələffüz olunur.

12. Sonu **iki kar samitlə** bitən sözlərə samitlə başlanan hər cür şəkilçi artırıqda isə həmin samitlərdən ikincisi tələffüz olunmur: dostluq – [doslux], neftçi – [nefçi], turistlər – [turislər], sərbəstlik – [sərbəslix'], süstlük – [süslük'], poçtdan – [poşdan], üstdə – [üsdə]

AHƏNG QANUNU

Sözdə **qalın** və ya **incə** saitlərin bir-birini izləməsinə **ahəng qanunu** deyilir.

Ahəng qanununa tabe olanlar: «**qalın**», «**incə**», «**qanun**»

Ahəng qanununa tabe olmayanlar: «**ahəng**»

Ahəng qanunu **morfologiya** hadisədir, yəni həm fonetikaya, həm də morfologiyaya aiddir.

HECA

Tələffüz zamanı sözlərin asanlıqla bölünə bilən hissələrinə **heca** deyilir:

A-zər-bay-can, sə-ya-hət-çi-lər, qəh-rə-man-lıq, i-yir-mi

Sözdəki hecaların sayı onda işlənən saitlərin sayı qədər olur. Heca yalnız bir saiddən də ibarət ola bilər:

A-i-lə, a-ta, u-şaq-lar

Sözlər sətirdən sətərə hecalarla keçirilir. Lakin bir hərfdən ibarət hecanı sətirin sonunda saxlamaq və ya yeni sətərə keçirmək olmaz: **i-nək, sün-i**.

Qoşasamitli sözlər sətirdən sətərə keçirilərkən samitlərdən biri sətirdə saxlanılır, digəri isə yeni sətərə keçirilir:

<u>sək-</u>	<u>gül-</u>	<u>ad-</u>
<u>kiz</u>	<u>lər</u>	<u>dım</u>

VURĞU

Sözdəki hecalardan birinin o birinə (və ya o birilərinə) nisbətən qüvvətli tələffüzünə **vurğu** deyilir. Üzərinə vurğu düşən heca **vurğulu heca** adlanır.

Bizim dilimizdə vurğu çox zaman sözün **axırmcı hecasına** düşür. Lakin əvvəlinci hecalarında vurğusu olan sözlər də az deyil: traktor, kombaynçı, kosmos və s.

Vurğu qəbul etməyən şəkilçilər:

1) İsmın xəbərlik (şəxs) şəkilçiləri:

-am², -san², -dır⁴, -ıq⁴, -sınız⁴, -dırlar⁴.

2) Soyad əmələ gətirən səkilçilər: **-ov, -yev, -ova, -yeva.**

3) İsim düzəldən **-gil** şəkilçisi.

4) Felin inkar şəkilçisi: **-ma²**

5) Felin **nəqli keçmiş, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçilərindən** sonra gələn şəxs şəkilçiləri:

6) **idi, imiş, isə** hissəciklərinin ixtisar forması.

7) Feli bağlama şəkilçiləri: **-madan²** və **-arkan²** şəkilçisinin **2-ci** hecası.

8) Felin əmr şəkli II şəxs cəmin şəxs şəkilçisi: **-ın⁴**

9) Şəxs-kəmiyyət şəkilçisi: **-lar².**

İSTİSNA: Şühudi keçmiş zamanda və əmr, şərt şəkillərində **-lar²** vurğu qəbul edir.

10) Zərf düzəldən **-la (-lə)** və **-casına²** şəkilçiləri.

11) **-la²** (ilə) və **ca²** qoşmaları.

12) Sual ədatı: **-mı⁴**

13) Fikrin mənbəyini bildirən modal sözlərdəki **-ca².**

FONETİK TƏHLİL

Təhlil zamanı aşağıdakılar müəyyənləşdirilir:

- 1) Sözün səs və hərf tərkibi.
- 2) Sözün hecaları və vurğusu.
- 3) Sait səslər (qalın, incə; dodaqlanan, dodaqlanmayan; açıq, qapalı).
- 4) Samit səslər (kar, cingiltili).

QEYD: Təhlil zamanı;

hərf, ahəng, heca, vurğu yazılışa,

səs, sait, samit isə oxunuşa əsasən müəyyən olunur.

LEKSİKA

SÖZÜN LEKSİK VƏ QRAMMATİK MƏNASI

Söz dilin əsas vahididir. Dildəki sözlərin hamısı birlikdə **dilin lüğət tərkibini**, yəni **leksikasını** təşkil edir. Dilin lüğət tərkibindən bəhs edən bölmə **leksikologiya** adlanır.

Sözün ifadə etdiyi məna onun **leksik mənasıdır**. Yəni həmin sözü deyərkən nəyi başa düşməyimizdir.

Sözün **qrammatik mənası** da olur. Qrammatik məna sözün hansı nitq hissəsinə aid olması və həmin nitq hissəsinə aid xüsusiyyətləri daşmasıdır.

«**İzin**» sözü: **icazə almaq** leksik mənası, **isim və adlıq halda** olması qrammatik mənasıdır.

Sözün leksik mənasını **müxtəlif yollarla** izah etmək olar:

1) Həmin sözə yaxın mənalı söz seçməklə: **təməl-bünövrə**

2) Əşyanın, hərəkətin əlamətlərini izah etməklə:

sarıköynək – sarı rəngli quş;

şütümək – sürətlə ötüb keçmək

3) Sözün hissələrinin mənasını açmaqla: **ovlaq – ov yeri**

SÖZÜN HƏQİQİ VƏ MƏCAZİ MƏNASI

Söz tələffüz edilərkən ağıla gələn ilk məna **həqiqi** mənadır.

İnsanlara məxsus müəyyən hərəkətləri cansız əşyalara aid etmək nəticəsində meydana çıxan məna isə **məcəzi** mənadır:

insanın ayağı (**həqiqi**) – kəndin ayağı (**məcəzi**)

insanın qolu (**həqiqi**) – çayın qolu (**məcəzi**)

uşaq yatdı (**həqiqi**) – külək yatdı (**məcəzi**)

Bədii əsərlərdə sözlərin məcəzi mənalarından daha geniş istifadə olunur.

Yalnız bir leksik mənası olan sözlərə **təkmənəli** sözlər deyilir: **təyyarə, avtobus**

Eyni leksik məna ilə bağlı bir-birinə yaxın müxtəlif mənalı bildiren sözlərə isə **çoxmənəli** sözlər deyilir: qapının **ağzı**, yolun **ağzı**

Çoxmənalı sözlər bir-birinə oxşar əşyaları, yaxud oxşar əlamət və hərəkəti bildirir.

OMONİMLƏR

Deyilişi və yazılışı eyni olan, lakin leksik mənalılarına görə tamamilə fərqlənən sözlərə **omonimlər** deyilir. Omonimlər həm **eyni**, həm də **müxtəlif** nitq hissələri ola bilər:

- **Eyni** nitq hissəsi: bağ (isim, isim)
- **Müxtəlif** nitq hissəsi: yol (isim, fel)
- **Bir neçə** nitq hissəsi: sarı (sifət, fel, qoşma)

Hansı sözlər **omonim kimi götürülə bilməz**?

1) **Ümumi və xüsusi isimlər**: qərənfil (**gül**) və Qərənfil (**ad**)

2) **Xüsusi isimlər**: Araz (**çay**) və Araz (**ad**)

3) **Eyni cür yazılıb, vurğularına görə fərqlənən sözlər**:

gəli'n (isim) gə'lin (fel)

4) **Yazılışı, tələffüzü eyni, lakin kökləri müxtəlif olan sözlər**:

a) Külək əsir. b) Düşmən əsir düşdü.

5) **Səslənməsinə görə eyniləşən sözlər (paronimlər)**:

mətn mətin

Həm **çoxmənəli**, həm də **omonim** olan sözlər:

burun, boğaz, yar, say, al, at, inci, quru, ağrı, kök, dil, tut, bel, yay, qaş, qol, dolu, yol, düz...

SINONİMLƏR

Yazılışı və deyilişi müxtəlif olan, lakin eyni və ya yaxın mənaları bildirən sözlərə **sinonimlər** deyilir.

Sinonimləri təşkil edən sözlər **eyni bir nitq hissəsinə** aid olur:

1– İsim: eynək, çeşmək, gözlük; qovun, yemiş

2– Sifət: qəşəng, gözəl, göyçək; hündür, yüksək, uca

3– Fel: oturmaq, əyləşmək; yatmaq, mürgüləmək, yuxulamaq

Sinonimlər fikri daha dəqiq ifadə edir və yersiz təkrarın qarşısını alır. Dilimiz sinonimlərlə zəngindir.

ANTONİMLƏR

Mənaca bir-birinin əksi olan sözlərə **antonimlər** deyilir.

Antonimləri təşkil edən sözlər **eyni bir nitq hissəsinə** aiddir.

ışıq-qaranlıq (**isim**), arıq-kök (**sifət**), oyanır-yatır (**fel**)

ÜMUMİŞLƏK VƏ ÜMUMİŞLƏK OLMAYAN SÖZLƏR

Hamı üçün məlum olan sözlər **ümumişlək sözlər** adlanır. Bunlar dilin **fəal lüğət fonduna** daxildir. Biz gündəlik nitqimizdə, əsasən, belə sözlərdən istifadə edirik:

su, hava, duz, çörək, çay, dəniz, qırmızı, sarı, yaşıl

Həminin nitqdə istifadə etmədiyi sözlər **ümumişlək olmayan** sözlər adlanır və bir neçə qrupa bölünür:

1. Dialekt sözlər

Belə sözlər **məhəlli** xarakter daşıyır və yalnız bir qrup əhalinin dilində işlənir:

necə – **hancarı**

küçə – **doqqaz**

tez – **becid**

qəfildən – **lapdan**
qarğıdalı – **kəbə, məkə, peyğəmbəri, qarqundey, (sütül)**
xiyar – **gülbəsər, yelpənək**
lobya – **maş**
nəlbəki – **zir**
döşəkcə – **nimdər**
dəsmal – **əlardan, təlis**
hündür – **qəlbi**
daş – **qəmbər**
ip – **zivə**
çörək – **əppək**
nişan almaq – **tuşqullamaq**
nişanlamaq – **mansırlamaq**

Dialekt sözlərdən bəzən bədii əsərlərdə də istifadə olunur ki, buna **dialektizm** deyilir.

2. Terminlər

Müxtəlif ixtisas və peşə sahələri ilə əlaqədar olan sözlərə **terminlər** və ya **ixtisas sözləri** deyilir:

Azərbaycan dili: fonetika, samit, mübtəda;

Ədəbiyyat: süjet, folklor, poema, oçerk;

Biologiya: iynəyarpaqlılar, flora, subtropik;

Tibb: - angina, validol, qrip, pnevmaniya;

Musiqi: forte (ucadan), piano (pəsdən)

Riyaziyyat: tənlik

Terminlərin xarakterik **xüsusiyyətləri:**

1) yığcamlıq

2) yeni söz yaratmaq qabiliyyətinə malik olmaq

3) emosionallığın, sinoniminin, məcaziliyin olmaması

Hər elm sahəsinin, peşənin özünəməxsus terminləri olur. İxtisas sözlərindən, yəni terminlərdən elmi üslubda daha çox istifadə olunur.

Terminlər, əsasən, elmi üslubda işlənir, bəzən isə bədii əsərlərdə də istifadə olunur.

Yalnız terminlər kimi çıxış edən sözlər: **metafora, sinekdoxa, fiksaj, akvarel...**

Həm **termin**, həm də **ümumişlək** sözlər: **güc, bucaq, qüvvə, enerji, zərf, say, fel...**

Cəmiyyətin mədəni inkişafı ilə əlaqədar olaraq bəzi terminlər (ixtisas sözləri) **ümumişlək sözlərə çevrilir:**

akvarel, ekran, solo, aspirin, arayış, protokol və s.

3.Arxaizmlər (köhnəlmiş sözlər)

Vaxtilə ədəbi abidələrimizdə, ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığında işlənilib, sonradan köhnələn və öz ümumişləklilik xüsusiyyətini itirən sözlər **arxaizmlər** adlanır:

arı (təmiz), **yey** (yaxşı), **seyvan** (eyvan), **iraq** (uzaq), **ər/ərən** (igid), **ayaq** (qədəh), **tanıq** (şahid), **sayru** (xəstə), **us** (ağıl), **əsən** (sağ-salamat), **damu** (cəhənnəm), **uçmaq** (cənnət), **duş** (yuxu), **altun** (qızıl), **güz** (payız), **ayıtmaq** (demək), **varmaq** (getmək), **yazı** (çöl) və s.

Tarixi proseslə bağlı olan belə sözlərə isə **tarixizmlər** deyilir:

konka – şəhərlərdə dəmir yol üzərində vaqonu atla hərəkətə gətirən nəqliyyat vasitəsi;

çuxa – üstdən geyilən, beli büzməli kişi geyimi;

dinar – pul vahidi;

qorodovoy – keçmişdə aşağı rütbəli polis işçisi;

mədrəsə – dini məktəb;

dəyə – komacıq;

aynalı – patronu üstdən qoyulan təklülə tufəng;

bəndərgah – düşmənin keçə bilməyəcəyi yol, keçid;

qənşər – qarşı tərəf;

qıçqı – sıxışdırma, sıxma-boğmaya salmaq;

dəbilqə – keçmişdə döyüşçülərin başlarına qoyduqları dəmir papaq;

çarıq – gündən hazırlanan yüngül ayaqqabı;

güyüm – misdən hazırlanmış uzunboğazlı su qabı;

təhnə – iri ağac kötüyündən hazırlanmış böyük qab;

qalxan – qədim müharibələrdə zərbədən qorunmaq üçün əldə tutulan dairəvi və ya düzbucaqlı sipər;

xurcun – palaz kimi toxunan, yaxud parçadan tikilən ikigözlü heybə, torba.

Darğa (şəhər hakimi), **abbası** (pul vahidi), **batman** (çəki vahidi), **ağac** (uzunluq ölçü vahidi), **koxa** da buraya aiddir.

4. Neologizmlər (yeni sözlər)

İctimai həyatda baş verən bir sıra yeniliklərlə əlaqədar olaraq, elmə, texnikaya, mədəniyyətə, məişətə aid yeni əşyaları, hadisələri yeni sözlərlə ifadə etməyə ehtiyac yaranır. Belə sözlərə **yeni sözlər** və ya **neologizmlər** deyilir:

kosmodrom, sərinqeş, biznesmen, ekologiya, alışqan, telefilm, olay (hadisə), **durum** (vəziyyət), **uçaq** (təyyarə), **çağdaş** (müasir), **açıqca** (otkritka), **nəfəslük** (fortoçka), **dabankəş** (rajok).

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin bir qismi müəyyən müddətdən sonra ümumişlək sözlərə çevrilir:

sərinqeş, telefilm, yetərsay

Bəzi sözlər isə ümumişlək olmayan sözlər sırasında qalır:

rotoprint, elektron, nitron

Bəzi sözlər köhnələrək dildən çıxır:

komsomol, pioner, kolxoz – bu sözlər XX əsrin 20-30-cu illərində **neologizm**, 40-80-ci illərində **ümumişlək söz**, 90-cı illərində isə **tarixizm** olmuşdur.

QEYD: **Köhnəlmiş sözlər** və **neologizmlər** dilin **qeyri-fəal lüğət fonduna** aiddir.

FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR

Nitqdə bütövlükdə müəyyən bir leksik mənanı ifadə edən sabit söz birləşmələrindən – frazeoloji birləşmələrdən də istifadə olunur. **Frazeoloji birləşmələr:**

- 1) sabit söz birləşmələridir;
- 2) hazır şəkildə olur;
- 3) bir cümlə üzvü olur, bir suala cavab verir;
- 4) məcazi məna daşıyır

qorxmaq = ürəyi ağzına gəlmək

inanmamaq = gözü su içməmək

qaçmaq = dabanına tüpürmək

yorulmaq = əldən düşmək

Frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki ayrı-ayrı sözlər öz həqiqi mənalərini itirir.

Belə birləşmələrdən, əsasən, danışiq üslubunda, bədii üslubda istifadə olunur.

Frazeoloji birləşmələr omonimlik, sinonimlik, antonimlik yarada bilər:

Frazeoloji birləşmələrin sinonimliyi:

ağzına su almaq – ağzını qıfıllamaq

dil-dil ötmək – dilotu yemək

burnunun ucu göynəmək – ürəyi istəmək, ürəyi axmaq

Frazeoloji birləşmələrin omonimliyi:

can vermək – Yağış təbiətə can verir.

can vermək – Yaralı quş can verir.

üz vermək – Bizə xoşbəxtlik üz verir.

üz vermək – Üz verirsən, astar istəyir.

Frazeoloji birləşmələrin antonimliyi:

xoşu gəlmək – acığı gəlmək

üz ağartmaq – üz qaraltmaq

dil-dil ötmək – ağzına su almaq

ƏSL AZƏRBAYCAN SÖZLƏRİ VƏ ALINMA SÖZLƏR

Dilimizdə olan sözlər iki yerə bölünür: əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər.

Əsl Azərbaycan sözlərinə daxildir:

- fellər,
- kökü fel olan sözlər
- saylar (**istisna:** həştad, milyon, milyard, trilyon)
- əvəzliliklər
- qohum-əqrəba adları
- bədən üzvləri
- sonu **q** və **k** samiti ilə bitib tələffüzdə **ğ** və **y** samitinə çevrilən sözlər.

Alınma sözlərə daxildir:

– **r** səsi ilə başlayan, tərkibində **j** səsi olan, sonu **q** və **k** samiti ilə bitib tələffüzdə **ğ** və **y** samitinə çevrilməyən, qoşa samitlə başlayıb qoşa samitlə qurtaran, ön şəkilçi qəbul edən (**istisna:** nadinc, nakişi), tərkibində üç samit yanaşı işlənən, elm, təhsil və ilahiyyatla bağlı olan sözlər.

Alınma sözləri iki qrupa ayırmaq olar:

1) ərəb-fars dillərindən alınan sözlər:

qanun, hökm, şüur, müalicə, sahib

2) Avropa dillərindən alınan sözlər:

traktor, tramvay, velosiped, respublika, demokratiya

Dilimizdəki alınma sözlərin bir qismi dünya dillərinin çoxunda işlədilir ki, bunlar **beynəlmiləl sözlər** adlanır:

parlament, deputat, firma, fonetika

SÖZÜN TƏRKİBİ. SÖZ YARADICILIĞI

KÖK VƏ ŞƏKİLÇİ

Sözün mənalı hissələri **kök** və **şəkilçidir**.

Kök sözün ayrılıqla işlənə bilən və əsas mənanı ifadə edən hissəsidir.

Şəkilçi sözün ayrılıqda işlənə bilməyən və yalnız kökə qoşulmaqla müəyyən məna daşıyan hissəsidir.

Azərbaycan dilində kök **əvvəl**, şəkilçi **sonra** gəlir.

Şəkilçilər iki cür olur: **leksik** və **qrammatik** şəkilçilər.

Leksik şəkilçilər qoşulduqları söz köklərdən yeni sözlər düzəldir: dəmir – dəmir+çi

Qrammatik şəkilçilər isə sözün ancaq formasını dəyişdirir. Qrammatik şəkilçilərin hamısı bizim dilimizə məxsusdur. Onlar söz birləşmələri və cümlələrdə sözləri bir-birinə bağlamağa xidmət göstərirlər.

İsmlərdə **cəm**, **hal**, **mənsubiyyət**, **şəxs şəkilçiləri**, sifətin **dərəcə şəkilçiləri**, fəlin **təsriflənən və təsriflənməyən formalarla bağlı şəkilçiləri**, **zaman və şəxs şəkilçiləri** qrammatik şəkilçilərdir.

Şəkilçilər **bir**, **iki** və **dörd** cür yazılır.

Leksik şəkilçilər ahəng qanununa uyğun olaraq, əsasən, iki və dörd cür yazılır. Lakin belə şəkilçilər sırasında bir cür yazılanları da var: **-daş**, **-kar**, **-xana**, **-dar**, **-stan**, **-şünas**, **-zadə**, **-keş...**

Qrammatik şəkilçilər də ahəng qanununa uyğun olaraq həmişə iki və dörd cür yazılır: **-lar**, **-lər**; **-dan**, **-dən**; **-ın**, **-in**, **-un**, **-ün**; **-dı**, **-di**, **-du**, **-dü**

İki cür yazılan şəkilçilərin tərkibində yalnız iki açıq sait iştirak edir: **a**, **ə**. Digər açıq saitlər (**e**, **o**, **ö**) şəkilçilərdə ona görə iştirak etmir ki, əsl Azərbaycan sözlərində həmin səslər sözün birinci hecasından sonrakı hecalarında işlənmir.

Şəkilçilərin əvvəlində gələn **y, n, s** samitləri bitişdirici samitlər adlanır. Onlar saitlə bitən sözlərə saitlə başlanan şəkilçilər artırıqda işləyir:

işlə-y-əcək, körpü-n-ün, xala-s-ı.

SADƏ VƏ DÜZƏLTMƏ SÖZLƏR

Sadə sözlər **kökdən**, yaxud **kök və qrammatik** şəkilçilərdən ibarət olur:

kitab, kitab+lar, kitab+lar+dan

Köklərə qoşularaq onlardan yeni mənalı sözlər əmələ gətirən şəkilçilər **leksik şəkilçilər** adlanır:

məktəb+li, qış+laq, baş+la(maq)

Leksik şəkilçilərlə əmələ gələn sözlərə **düzəltmə sözlər** deyilir.

Leksik şəkilçi qəbul edən söz leksik şəkilçi ilə birgə sözün **başlanğıc formasını** yaradır. Sözlər bütün lüğətlərdə başlanğıc formasında olur. Sözlərin quruluşca növü, hansı nitq hissəsinə aid olması da onların başlanğıc formasına görə müəyyən edilir.

SÖZ YARADICILIĞININ ƏSAS ÜSULLARI

Morfemika – sözlərin tərkibindən, onların quruluşundan bəhs edən bölmədir. Dilin mənalı hissələri, yəni **kök, leksik** və **qrammatik şəkilçilər** ayrı-ayrılıqda **morfem** adlanır.

Leksik şəkilçilər yeni mənalı sözlər yaradır.

Qrammatik şəkilçilər sözlərin formasını dəyişir.

Dildə yeni sözlər **bir neçə yolla** yaranır:

1) **Leksik** – sözlərin öz əvvəlki mənasından fərqli olan yeni məna kəsb etməsilə: Ay (Yerin peyki) və ay (30 gün)

2) **Morfoloji** – söz köklərinə leksik şəkilçilər artırmaqla.

3) **Sintaktik yol** – iki və daha artıq sözün birləşməsilə.

EYNIKÖKLÜ SÖZLƏR

Eyni bir kökdən əmələ gələn sözlər **eyniköklü** sözlər adlanırlar.

Eyniköklü sözlər **düzəltmə** olmaqla yanaşı, onların **kökü eyni nitq hissəsi** və **eyni söz** olmalıdır:

baş – başçı, başlıq, başla(maq), başlanğıc;

əl – əlcək, ələk, ələ(mək).

Eyniköklü sözlərin özünə gəldikdə isə onlar həm **eyni** bir nitq hissəsinə, həm də **müxtəlif** nitq hissələrinə aid ola bilər:

bağ – bağça, bağlıq, bağban (hamısı isimdir);

yağ – yağlı (sifət), yağla (fel).

MÜRƏKKƏB SÖZLƏR

Söz yaradıcılığının digər mühüm bir vasitəsi iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə yeni mənalı sözlərin əmələ gəlməsidir. Bu yolla yaranan sözlər **mürəkkəb sözlər** adlanırlar.

Mürəkkəb sözlər müxtəlif yollarla əmələ gəlir:

1) iki müxtəlif mənalı sözün birləşməsi ilə:

baramaqurdu, ayaqqabı, yarımada, suiti;

2) yaxın mənalı sözlərin birləşməsi ilə:

oğul-uşaq, qoyun-quzu, qapı-pəncərə, toyuq-cücə;

3) antonim sözlərin birləşməsi ilə:

gecə-gündüz, böyük-kiçik, tez-gec, az-çox;

4) eyni sözün təkrarı ilə:

səhər-səhər, üz-üzə, birdən-birə, yavaş-yavaş.

Yazılışına görə mürəkkəb sözlər iki cür olur:

1) **bitişik yazılanlar**; 2) **defislə yazılanlar**.

Bitişik yazılanlar:

İki müxtəlif mənalı sözün birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər:

istiət, günəbaxan, bağayarpağı, itburnu və s.

Məcəzi mənalı iki sözün birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər:

üzüyola, suyuşirin, gözucu və s.

Defislə yazılanlar:

- 1) **eyni sözün təkrarından** əmələ gələnlər:
yastı-yastı, topa-topa, başdan-başa, gündən-günə;
- 2) **yaxın mənalı və ya antonim sözlərdən** əmələ gələnlər:
dəftər-kitab, taxta-şalban, gəliş-gediş, isti-soyuq;
- 3) **tərəflərindən biri ayrılıqda işlənməyən** sözlərdən əmələ gələnlər:
kağız-kuğuz, əzik-üzük, bəzək-düzək, çör-çöp;
- 4) əvvəlinci hissəsi **qeyri** sözündən ibarət olanlar;
qeyri-adi, qeyri-müəyyən, qeyri-dəqiq və s.

MÜRƏKKƏB ADLARIN YAZILIŞI

Mürəkkəb adların xüsusi isimlərdən fərqi ondadır ki, xüsusi isimlər ayrı-ayrı sözlərdən, **mürəkkəb adlar isə söz birləşmələrindən** ibarət olur.

Mürəkkəb adlara daxildir:

- 1) idarə və təşkilatların adları;
- 2) respublika bayramlarının adları;
- 3) dövlət təltiflərinin adları;
- 4) coğrafi adlar.

Mürəkkəb adlar cümlənin bütöv bir üzvü olur. Mürəkkəb adların **yazılışında** üç qayda var:

1. Aşağıdakı mürəkkəb adların tərkibində olan bütün sözlərin baş hərfi böyük yazılır:

- a) ölkələrin, muxtar respublikaların adlarında;
Azərbaycan **R**espublikası,
Naxçıvan **M**uxtar **R**espublikası.

b) respublika, şəhər və rayon tabeliyində olan idarə və təşkilatların adlarında;

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi,
Bakı Qaz İdarəsi,
Babək Rayon Maliyyə Şöbəsi

2. Aşağıdakı mürəkkəb adların tərkibində olan sözlərin ancaq əvvəlcisi böyük hərflə başlanır:

a) məşhur tarixi gün və bayramların adlarında;
Novruz bayramı, İyirmi yanvar (20 Yanvar)

b) tərkibində okean, dəniz, çay, göl, meydan, küçə və s. sözlər olan coğrafi adlarda;

Sakit okean, Xəzər dənizi, Araz çayı, Baykal gölü, Azadlıq meydanı, İstiqlaliyyət küçəsi

c) dövlət mükafatı və təltiflərinin (orden, medal, nişan) adlarında;

«İstiqlal» ordeni, «Şöhrət» ordeni

3. Fəxri adların özək hissəsini təşkil edən bütün sözlər kiçik hərflə yazılır: Azərbaycan Respublikasının **əməkdar müəllimi**

Mürəkkəb adların bir çoxu, xüsusən ölkə, idarə və təşkilat adları mürəkkəb ixtisarlar şəklində də işlədilir; məsələn,

BDU – Bakı Dövlət Universiteti

BMT – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

MDB – Müstəqil Dövlətlər Birliyi

AMEA – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Elə mürəkkəb ixtisarlar da var ki, onlar tələffüzə yatmadığından bütöv sözlərlə oxunur:

ARSN (Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi).

MORFOLOGİYA

QRAMMATİKA HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Dilçiliyin bölmələrindən biri olan qrammatikada sözlərin dəyişməsi və cümlədə birləşməsi qaydaları öyrənilir.

Qrammatika iki hissədən ibarətdir:

1) **morfologiya**

2) **sintaksis**

Morfologiya *yunanca* «**morfos**» (forma) və «**loqos**» (bəhs) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib sözün formaları haqqında bəhs mənasını bildirir.

Morfologiyada sözlərdən nitq hissəsi kimi bəhs olunur və onların quruluşu, forması, dəyişmə xüsusiyyətləri öyrənilir.

Sintaksis də mənşəcə *yunan* sözüdür, **tərtib** mənasını bildirir: söz birləşmələri, cümlə və onun tərkibi öyrənilir.

NİTQ HİSSƏLƏRİ HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Sözlər qrammatik mənalara görə müəyyən qruplara, yəni nitq hissələrinə ayrılır. Azərbaycan dilində 11 nitq hissəsi var. Onlar iki qismə bölünür:

1) **əsas** nitq hissələri: **isim, sifət, say, əvəzlik, fel, zərf**

2) **köməkçi** nitq hissələri: **qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər, nida**

Əsas nitq hissələri müstəqil leksik mənaya malik olub, müəyyən əşyanı, əlaməti, miqdarı, hərəkəti və s. bildirir. Cümlədə bu və ya digər cümlə üzvü vəzifəsində işlənir.

Köməkçi nitq hissələri isə müstəqil leksik mənaya malik olmur və cümlədə heç bir cümlə üzvü vəzifəsində işlənmir, yalnız qrammatik məna daşıyır.

ƏSAS NİTQ HİSSƏLƏRİ

İSİM

Əşyaların adlarını bildirir, **kim?**, **nə?**, **hara?** suallarından birinə cavab verir.

Əşya dedikdə bütün varlıqlar nəzərdə tutulur. Varlıqlar isə iki cür olur:

1) **konkret varlıqlar** – onların gözlə görülməsi mümkündür:

çörək, qapı, dağ, dəniz, iynə, duman

2) **müərrəd varlıqlar:**

xəyal, yuxu, məqsəd, məna, fikir, tarix, uğur, elm

İsmlər cümlədə, əsasən, **mübtəda** və **tamamlıq** olur, həmçinin digər cümlə üzvləri də ola bilər.

QURULUŞCA NÖVLƏRİ

İsmlər **quruluşca** sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

1. SADƏ İSİMLƏR

Sadə ismlər köklərdən, yaxud kök və qrammatik şəkilçilərdən ibarət olur:

torpaq, torpağın, torpağa, torpaqlar...

2. DÜZƏLTMƏ İSİMLƏR

Düzəltmə ismlər isə müxtəlif söz köklərinə leksik şəkilçilər artırmaqla yaranır.

1) **İsimdən (adlardan) isim düzəldən şəkilçilər:**

-çr⁴: balıq+çı, kömək+çi, çörək+çi

-lıq⁴: dağ+lıq, gözəl+lik, dərzi+lik

-lıq⁴ şəkilçisi başqa nitq hissələrindən, xüsusən **sifətlərdən, saylardan və əvəzlilərdən** də isim düzəldir: yaxşılıq, birlik, mənlilik

-**daş**: əmək+daş, sir+daş, yol+daş

-**ça**²: meydan+ça, dəftər+çə

Bunlardan əlavə: -lı⁴, -laq², -cıq⁴, -cığaz⁴, -gil, -iyyat, -iyyət, -iyyə, -at², -stan, -gər, -şünas, -ov, -yev, -zadə, -xana, -dar, -keş, -i(-vi).

2) Feldən isim düzəldən şəkilçilər:

-ı⁴: bax+ı, gül+üş, yağ+ı

-aq², -q, -k: yat+aq, dara+q, istə+k

-ma²: qovur+ma, süz+mə, çək+mə

-ıq⁴, -q: tapşır+ıq, bil+ik, qoru+q

-tı⁴: qışır+tı, göyər+ti, çığır+tı

-qı, -ğı, -qu, -ğu; -ki, -gi, -kü, -gü: çal+ğı, pus+qu, səp+ki

-qın, -kin, -qun, -kün (ğın, -gin, -ğun, -gün):

bas+qın, qır+ğın, yan+ğın, daş+qın, sür+gün

Bunlardan əlavə:

-ik⁴, -ı⁴, -ım⁴, -ın⁴, -inc⁴, -ar, -acaq, -ır⁴, -maca²,

-caq², -c, -cə, -gə, -ıntı⁴, -id⁴

İSİM DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏRİN YAZILIŞI VƏ TƏLƏFFÜZÜ

1) -ğı, -ğu, -gi, -gü sonu **cingiltili samitlə** bitən fel köklərinə artırılır: çalğı, qurğu, sərgi, bölgü.

2) -qı, -qu; -ki, -kü sonu **kar samitlə** bitən fel köklərinə artırılır: as-qı, pus-qu, səp-ki, sürt-kü.

Belə sözlərin tələffüzündə **k = g** olur; [səçgi], [bitgi], [sürtgü]

3) -stan şəkilçisi **saitlə** bitən isimlərə artırılarkən həmişə **stan** formasında (**Gürcü-stan, Qobu-stan**), samitlə bitən isim-

lərə qoşulduqda həmin şəkilçinin əvvəlinə **ı, i, u, ü** saitlərindən biri əlavə olunur:

gül-ü-stan, Bolqar-ı-stan, Monqol-u-stan.

3.MÜRƏKKƏB İSİMLƏR

1. Müxtəlif mənəli sözlərin birləşməsi ilə:

kəklipotu, ayaqqabı, tozsoran

2. Yaxın mənəli sözlərin birləşməsi ilə:

dəftər-kitab, söz-söhbət, toyuq-cücə, taxta-şalban, ev-eşik

3. Antonim sözlərin birləşməsi ilə:

gəliş-gediş, dost-düşmən, isti-soyuq

4. Biri ayrılıqda heç bir mənə verməyən, digəri isə mənə verən sözlərin birləşməsi ilə: kağız-kuğuz, uşaq-muşaq, dəmir-dümür, taxta-tuxta, zir-zibil, yır-yığış, çör-çöp

5. «Ha», «a» bitişdiricilərindən istifadə etməklə eyni fel kökünün təkrarı ilə:

gəlhagəl, vurhavur, gethaget, çalhaçal, basabas, qaçaqaç

6. Ağa, bəy, xanım, şah tipli sözlərin iştirakı ilə:

Ağabəy, Gülxanım, Qədəmşah

QEYD: Həmin sözlər **ləqəb, titul, rütbə** bildirdikdə, yaxud **hörmət mənasında** işləndikdə mürəkkəb sözün tərkib hissəsi olmur və **ayrı** yazılır:

Abbasqulu ağa Bakıxanov, Şah İsmayıl Xətai,

Məhsəti xanım Gəncəvi, Üzeyir bəy Hacıbəyov

Mürəkkəb sözlər **bir vurğu** altında deyilir, ya **bitişik**, ya da **defislə** yazılır.

ÜMUMİ VƏ XÜSUSİ İSİMLƏR

İsmlər iki cür olur: **ümumi** və **xüsusi**.

1) **Ümumi ismlər** eynicinsli bütün varlıq və hadisələrin ümumi adlarıdır.

2) **Xüsusi ismlər** ayrı-ayrı şəxslərin və tək olması ilə fərqlənən digər varlıqların adlarıdır:

a) ad və soyadları;

b) coğrafi və astronomik adlar;

c) qəzet və jurnallara, müxtəlif əsərlərə, gəmilərə, kafelərə və s. verilən adlar;

ç) Heyvanlara verilən xüsusi adlar;

QEYD: Bəzi ümumi ismlər xüsusi ismlərə çevrilə bilər: arzu – Arzu, sevinc – Sevinc, ceyran – Ceyran, durna – Durna («Sevinc» kafesi, «Şəfəq» kinoteatrı və s. bu qəbildəndir).

Vətən sözü ümumi isimdir, lakin ölkəmizin adını bildirəndə böyük hərflə yazılır: Bizim üçün **Vətən** hər şeydən əzizdir.

Xüsusi ismlər də ümumi ismə keçə bilər:

Rentgen – alman alimi (xüsusi isim) – **rentgen** isə xüsusi şüalarla işıqlandırmadır (ümumi isim);

Plombir – Fransanın şəhərlərindən biri (xüsusi isim) – **plombir** dondurmanın bir növünün adı (ümumi isim);

Badamlı – qəsəbə adı (xüsusi isim) – **badamlı** mineral su növlərindən birinin adı (ümumi isim)...

Günəş, Yer, Ay sözləri yalnız astronomik və coğrafi mənada işlənərkən böyük hərflə yazılır, qalan hallarda ümumi isim kimi kiçik hərflə yazılır: **Ay** Yerin peykidir. Biz **ay** doğanda yola düşəcəyik.

TƏK VƏ CƏM İSİMLƏR

İsimplər **tək** və **cəm** olur. Cəmdə işlənərkən isimlər-**lar**² şəkilçisini qəbul edir: kitab – kitab+**lar**.

-**lar**² şəkilçisi iki və ikidən artıq olan çoxluğu bildirir.

Əşyanın konkret çoxluğunu bildirmək üçün isə ismin əvvəlinə say artırılır: yeddi qardaş, yüz il tənhalıqda.

Xüsusi isimlər -**lar(-lər)** şəkilçisini qəbul edib cəmdə işlənə bilir və bu zaman onlar böyük hərflə yazılır:

a) qürur, vətənpərvərlik, fərəh hissələrini qabarıq vermək üçün: **Koroğlular, Nizamilər, Füzulilər, Babəklər**.

b) üslubla bağlı olaraq kinayə, rişxənd mənalarını bildirir:

Tacirlərimiz **Sonyalara** bənd olacaqmış,

Bədbəxt **Tükəzbanları** neylərdin, ilahi!

Toplu isimlər. Mənaca topluluq bildirir: camaat, xalq, sürü, naxır, ilxı. Toplu isimlər cümlədə mübtədə yerində işlənərkən xəbər cəm şəkilçisi qəbul etmir.

İSMİN MƏNSUBİYYƏTƏ GÖRƏ DƏYİŞMƏSİ

Əşyanın hansı şəxsə mənsubluğunu (aidliyini) bildirən şəkilçilər **mənsubiyyət şəkilçiləri** adlanır.

I və II şəxslərə aid mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edən isimlər əşyanın, əsasən, insana mənsubluğunu bildirir, III şəxsə aid mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edən isim isə əşyanın təkə insana deyil, başqa əşyalara da mənsubluğunu ifadə edə bilir: Orxanın kitab+ı, kitabın cild+i, cildin rəng+i.

Mənsubiyyət şəkilçili isimlər həmişə özündən əvvəl gələn və yiyəlik halda işlənən əvəzlik və ya isimlə bağlı olur.

QEYD: Bəzi ərəb-fars mənşəli sözlər mənsubiyyət şəkilçisi ilə [-y-] samiti vasitəsilə birləşir:

mənbə, mənşə, mövqe, mənəfe, tale.

QEYD: Dilimizdə bəzi ikihecalı sözlər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərkən **kökünün sonundakı sait düşür:** sinif – sinfin, zəhin – zəhnin, ətir – ətrin, beyin – beynin, oğul – oğlun.

İSİMLƏRİN ŞƏXSƏ GÖRƏ DƏYİŞMƏSİ

İsmlər şəxsə görə aşağıdakı formada dəyişir:

Mən tələbə+yəm

Biz tələbə+yik

Sən tələbə+sən

Siz tələbə+siniz

O, tələbə+dir

Onlar tələbə+dirlər

Mənsubiyyət və şəxs (xəbərlik) şəkilçiləri şəxslə bağlıdır.

İSMİN HALLANMASI

İsmlər cümlədə başqa sözlərlə əlaqəyə girərkən dəyişir və bu dəyişmə ismin **hallanması** adlanır. İsmnin altı halı var. İsmnin halları suallara görə müəyyənləşir.

Adlıq hal

Sualları: **kim?, nə?, hara?** Xüsusi şəkilçisi yoxdur.

Yiyəlik hal

Sualları: **kimin?, nəyin?, haranın?, nə?**

Şəkilçiləri: **-in⁴ (-nin⁴)**. Şəkilçisiz də ola bilər.

Yiyəlik halda işlənən ismlər **yyəlik, sahiblik, aidlik** mənalarını bildirir. Mənsubiyyət şəkilçili isimlə bağlı olur.

Yiyəlik hal iki yerə bölünür:

1) **müəyyənlik** bildirən: **-in⁴ (-nin⁴)** şəkilçisi ilə işlənir və kimin?, nəyin?, haranın? suallarına cavab verir.

2) **qeyri-müəyyənlik** bildirən: şəkilçi qəbul etmir və nə? sualına cavab olur.

QEYD: **mən** və **biz** əvəzlilikləri hallandıqda isimdən fərqli olaraq, yiyəlik halda **-im** şəkilçisini qəbul edir: mən+**im**, biz+**im**

QEYD: Yiyəlik **hal şəkilçisi** ilə (-m⁴) ikinci şəxs təkin **mənsubiyyət şəkilçisi** (-m⁴) bir-biri ilə omonimdir.

Yönlük hal

Sualları: **kimə?, nəyə?, haraya?**

Şəkilçiləri: **-a² (-ya²).**

Yönlük halda işlənən isimlər hərəkətin **yönünü, istiqamətini və ya son nöqtəsini** bildirir.

YADDAŞ: Sonu **a, ə** açıq saitləri ilə bitən isimlər yönlük halda işlənərkən tələffüz zamanı həmin saitlər qapalı saitlərdən (**ı, i, u, ü**) birinə keçir: arabaya – [arabıya], dərəyə – [dəriyə], Şuşaya – [Şuşuya], kölgəyə – [kəlgüyə].

Təsirlik hal.

Sualları: **kimi?, nəyi?, haranı?, nə?**

Şəkilçiləri: **-ı⁴ (-m⁴).** Şəkilçisiz də ola bilər.

Təsirlik halda işlənən isimlər **işin, hərəkətin obyektini**, yəni işin, hərəkətin hər hansı bir əşya üzərində icra olunduğunu bildirir.

Təsirlik hal iki yerə bölünür:

1) müəyyənlik bildirən: **-ı⁴ (-m⁴)** şəkilçisi ilə işlənir və kimi?, nəyi?, haranı? suallarına cavab verir.

2) qeyri-müəyyənlik bildirən: şəkilçi qəbul etmir və nə? sualına cavab olur.

Təsirlik halda qeyri-müəyyənlik bildirən ismi müəyyənlik bildirən isim kimi də işlətmək mümkündür:

a) Qeyri-müəyyən təsirlik halda olan ismi cümlədə fəldən uzaqlaşdırdıqda ona şəkilçi artırılır;

c) Qeyri-müəyyən təsirlik halda olan ismin əvvəlinə **o, bu** əvəzliliklərini artırırdıqda həmin isim mütləq şəkilçi qəbul edir.

YADDAŞ: Dilimizdə bəzi ikihecalı sözlər saitlə başlayan hal şəkilçiləri (**viyəlirik, yönlük, təsirlirik**) qəbul edərkən **kökünün sonundakı saiti düşür:** ömür – ömrün, ömrə, ömrü; şəkil – şəklin, şəklə, şəkli; fikir – fikrin, fikrə, fikri.

İSTİSNA:

oğul, beyin, alın, burun, ağız, boyun, çiyin, qoyun, qarın

Yerlik hal

Sualları: **kimdə?, nədə?, harada?**

Şəkilçiləri: **-da²**

Yerlik halda işlənən isimlər əşyanın və ya hərəkətin **yerini** bildirir.

Çıxışlıq hal

Sualları: **kimdən?, nədən?, haradan?**

Şəkilçiləri: **-dan²**

Çıxışlıq halda işlənən isimlər hərəkətin **çıxış nöqtəsini, başlanğıc yerini** bildirir. Çıxışlıq hal yönlük halın əksini bildirir.

QEYD: Sonu **n, m** samitləri ilə bitən sözlərdən sonra işlənən çıxışlıq hal şəkilçisi **[-nan²]** şəklində tələffüz olunur: vətən+**dən** [vətən+nən]

SİFƏT

Ümumi qrammatik mənasına görə əşyanın **əlamətini** bildirən əsas nitq hissəsinə **sifət** deyilir. Sifət **necə?, nə cür?, hansı?** suallarından birinə cavab olur.

Sifət həmişə ismə aid olur. Cümlədə ən çox **təyin** və **xəbər** vəzifələrində işlənir.

QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Sifətlər **quruluşca** sadə, düzəltmə, mürəkkəb olur.

1. SADƏ SİFƏTLƏR

Sadə sifətlər bir kökdən, yaxud kök və qrammatik şəkilçidən ibarət olur: yaşıl, yaşıl+dır.

2. DÜZƏLTMƏ SİFƏTLƏR

Düzəltmə sifətlər sözlərə leksik şəkilçi artırmaqla düzəlir:

1) İsimdən sifət düzəldən şəkilçilər:

-l⁴: yağ+lı

-dakı⁴: ev+dəki

-lıq⁴: həftə+lik

-k⁴: sabah+kı

-sız⁴: duz+suz

-ı⁴: armud+u

-cıl⁴: zarafat+cıl

-i, -vi: tarix+i, ailə+vi

Bunlardan əlavə: -keş, -dar, -xor, -kar, -pərəst, -pərvər, -amiz, -bi, -ba, -na, -la, -a, -anti

2) Feldən sifət düzəldən şəkilçilər:

-ağan (-əyən): gül+əyən

-qan (-kən, -gən): çalış+qan, deyin+gən

-ğın (-gin, -ğün, -gün): az+ğın

-ıq⁴ (-q, -k): sını+ıq

-ıcı⁴: kəs+ici

-mc⁴: qorx+unc

Bunlardan əlavə: -aq², -ar², -ma².

SİFƏT DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏRİN YAZILIŞI VƏ TƏLƏFFÜZÜ

-dakı² – iki cür yazılan şəkilçidir: bağ+dakı, həyət+dəki.

-qın (-kin, -qun, -kün), -ğın (-gin, -ğun, -gün) - Sözüün son samiti cingiltili olduqda ona birləşən şəkilçinin ilk samiti də cingiltili olur: əz+gin.

Sözüün son samiti kar olduqda ona **-qın, -kin, -qun, -kün** şəkilçisi artırılır: kəs+kin, tut+qun, öt+kün və s.

-i, (-vi) – ərəb və fars dillərindən alınmış sözlərə artırılır: inqilab+i, daxil+i, xaric+i, ailə+vi.

-yı² – sonu saitlə bitən sözlərə artırılır: sürmə+yi, bənövşə+yi, qəhvə+yi, buğda+yı, xurma+yı.

QEYD: Düzəltmə sifətlərdə tələffüz zamanı ə saiti y samitinin təsiri ilə e kimi tələffüz olunur: [sürmey*i*].

-lıq⁴, -ıq⁴ – bu şəkilçidəki **q** səsi [x] kimi tələffüz olunur: dağ+lıq [dağ+lıx], uçuq [uç+ux]; sonu **k** ilə bitənlərdə isə həmin hərf [x'] səsi kimi tələffüz olunur: ömür+lük [ömür+rüx'].

-kin, -kün, -kən – bu şəkilçilərinin ilk samiti cingiltili tələffüz olunur: kəs+kin [kəs+gin], ötkün [öt+gün].

3. MÜRƏKKƏB SİFƏTLƏR

Mürəkkəb sifətlər iki və daha artıq sözüün birləşmə-sindən əmələ gəlir: enlikürək (adam), üçtelli (saz).

Mürəkkəb isimlər aşağıdakı yollarla əmələ gəlir:

1. İki sadə sözüün birləşməsi ilə:

qaraqaş (qız), şirindil (oğlan), hazırcavab (uşaq).

2. İki düzəltmə sifətin (birincisi feldən, ikincisi isimdən düzələn) birləşməsi ilə:

sınıqqəlbli, açıqürəkli, soyuqqanlı.

3. Bir sadə, bir düzəltmə sözün birləşməsi ilə:

sözdüzəldici (şəkilçi), qaradınməz (uşaq), istiqanlı (adam), çoxhecalı (söz), üçtelli (saz).

4. Mənsubiyyət şəkilçili sözün iştirakı ilə:

stolüstü (oyun), rayonlararası (müşavirə).

5. Sadə və ya düzəltmə sifətlərin təkrarı ilə:

şirin-şirin (almalar), sərin-sərin (sular), uzun-uzun (yollar), balaca-balaca (quzular), bölük-bölük (əsgərlər), dadlı-dadlı (meyvələr) və s.

Belə sözlər əlamətin çoxluğunu bildirmək üçün işlədilir.

6. Biri və ya hər ikisi ayrılıqda işləmə bilməyən sözlərin birləşməsi ilə:

Qara-qura, kələ-kötür

7. Yaxın və ya əks mənalı sözlərin birləşməsi ilə:

bağlı-bağçalı, güllü-çiçəkli
irili-xırdalı, böyüklü-küçüklü

8. «Qeyri» sözünün iştirakı ilə:

qeyri-qanuni, qeyri-müəyyən

SİFƏTİN MÜQAYİSƏ DƏRƏCƏLƏRİ

Sifətin üç dərəcəsi var:

1. Adi dərəcə əlamətin adi halda olduğunu bildirir: qırmızı

2. Azaltma dərəcəsi əlamətin adi haldan az olduğunu bildirir:

qırmızımtıl, ağımsov, açıq-qırmızı

3. Çoxaltma dərəcəsi əlamətin adi haldan çox olduğunu bildirir: tünd-qırmızı, qıpqırmızı və s.

ADI DƏRƏCƏ

Adi dərəcə digər dərəcələr üçün **ölçüdür**. Azaltma və çoxaltma dərəcələri adi dərəcənin əsasında müəyyənləşdirilir.

AZALTMA DƏRƏCƏSİ

Azaltma dərəcəsi iki üsulla düzəlir:

- 1) **morfoloji üsul** – şəkilçilər vasitəsilə:
-ımtıl⁴, -raq², -ımtırağ (-mtrağ), -sov (-ımsov, ümsov), -şın
- 2) **sintaktik üsul** – sözlər vasitəsilə:
-açıq (sözə **defislə** birləşir): **açıq**-yaşıl
-təhər (sözə **bitişik** yazılır): qırmızı**təhər**

ÇOXALTMA DƏRƏCƏSİ

Çoxaltma dərəcəsi iki üsulla düzəlir:

- 1) **morfoloji üsul** – şəkilçilər vasitəsilə:
-ca²: körpə-körpəcə, bala-balaca
-m, p, s, r samitləri ilə: göy-gömgöy, şirin-şipşirin,
qoca-qosqoca, təmiz-tərtəmiz.
- 2) **sintaktik üsul** – sözlər vasitəsilə:
-tünd (sözə **defislə** birləşir): **tünd**-yaşıl
-al (sözə **defislə** birləşir): **al**-qırmızı
-düm (sözə **bitişik** yazılır): **dümağ**
-ən, lap, daha, **olduqca** (sözdən **ayrı** yazılır): **ən** cavan

SİFƏTİN İSİM KİMİ İŞLƏNMƏSİ

(Substantivləşməsi)

Sifətlər isimləşdikdə ismin **suallarına** cavab verir, ismin **grammatik xüsusiyyətlərini** daşıyır (cəmlənir, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, hallanır), **mübtəda və tamamlıq** olur, amma nitq hissəsi kimi yenə *sifət* olaraq qalır:

Qoca cavana məsləhət verir.

SAY

Ümumi qrammatik mənasına görə əşyanın miqdarını və ya sırasını bildirir. Say **neçə?, nə qədər?, neçənci?** suallarından birinə cavab olur. Say da sifət kimi **isimlə** bağlı olur.

QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Say **quruluşca** üç yerə bölünür: **sadə, düzəltmə, mürəkkəb.**

1. SADƏ SAYLAR

Sadə saylar bir kökdən, yaxud kök və qrammatik şəkilçidən ibarət olur: beş, beş+dir.

2. DÜZƏLTMƏ SAYLAR

Düzəltmə saylar sözlərin sonuna leksik şəkilçi artırmaqla düzəlir:

-ıncı⁴: bir+inci

-larla²: on+larla

-larca²: yüz+lərcə

-lu: çox+lu

QEYD: Saylar yalnız **saydan** düzəlir.

Mürəkkəb saylar ən azı iki sözün birləşməsi ilə yaranır:

1) **defislə** yazılanlar: bir-iki, üç-dörd, beş-altı, yeddi-səkkiz.

2) **ayrı** yazılanlar: on bir, on doqquz, beşdə üç.

SAYIN MƏNACA NÖVLƏRİ

Sayın mənaca iki növü vardır: **miqdar və sıra.**

1. MİQDAR SAYLARI

Sualları: **neçə?, nə qədər?**

Miqdar saylarının aşağıdakı **növləri** var:

- müəyyən miqdar sayları
- qeyri-müəyyən miqdar sayları
- kəsr sayları

1) Müəyyən miqdar sayları

Əşyanın konkret miqdarını bildirir və **nəçə?, nə qədər?** suallarından birinə cavab olur: üç, beş.

Müəyyən miqdar sayları ilə isim arasında nəfər, baş, dənə, ədəd, cüt, dəst, kiloqram, metr, litr, göz, parça, tikə, qaşığı kimi **numerativ** sözlər işlənə bilər.

QEYD: Müəyyən miqdar saylarından sonra gələn **isim cəm şəkilçisi qəbul etmir.**

2) Qeyri-müəyyən miqdar sayları

Əşyanın **konkret miqdarını göstərməyən** saylardır və **nə qədər?** sualına cavab olur: az, çox, xeyli, bir çox, bir qədər, onlarla, yüzlərlə, yüzlərcə.

Bunlar **hərflərlə** yazılır.

Xüsusiyyətləri:

- **az, çox** saylarından əvvəl **ən, lap**, daha sözlərini işlətmək olur.
- **bir sıra, bir çox** saylarından sonra gələn isimlər cəmdə olur.
- **çox, onlarla, onlarca, yüzlərlə, yüzlərcə** saylardan sonra gələn isimlər həm təkdə, həm də cəmdə ola bilər.
- **az, xeyli, bir qədər** saylardan sonra gələn isimlər həmişə təkdə işlənir.

Təxmini saylar: 3-4, 5-6. Təxmini saylar da əşyanın konkret miqdarını göstərmədiklərinə görə qeyri-müəyyən miqdar saylarının bir növü hesab edilir.

QEYD: Nümerativ sözlər **üç-dörd, beş-altı** tipli qeyri-müəyyən miqdar sayları ilə isimlər arasında da işlədilər bilər.

3) Kəsr sayları

Hissəni, ya da tam və hissəni bildirir, **nə qədər?, neçə hissə?** kimi suallardan birinə cavab olur:

üçdə iki ($\frac{2}{3}$), bir tam onda beş (1,5).

Kəsr sayı yerində yarım $\frac{1}{2}$, çərək $\frac{1}{4}$ kimi sözlər də işlənir.

Kəsr sayları heç vaxt sadə olmur.

2. SIRA SAYLARI

Əşyanın sırasını bildiren saylardır. Sıra sayları **neçənci?** sualına cavab olur: birinci (yer), beşinci (sıra). Müəyyən miqdar saylarına **-inci**⁴ şəkilçisini artırmaqla düzəlir.

Rəqəmlərlə yazılan sıra sayları iki yerə ayrılır:

a) Ərəb rəqəmləri ilə yazılan sıra sayları: 2-ci, 5-ci, 9-cu.

b) Roma rəqəmləri ilə yazılan sıra sayları: V, VII, VIII

və s.

Roma rəqəmlərindən sonra heç bir şəkilçi yazılmır.

Roman rəqəmləri 7 işarə ilə göstərilir.

I (1)

V (5)

X (10)

L (50)

C (100)

D (500)

M (1000)

538 – DXXLVIII, 122 – CXXII

Xüsusiyyətləri:

- adətən, isimlərlə birlikdə işlənir: **birinci sinif**.
- bəzən isimsiz işlənir və bu zaman onlar cəm və hal şəkilçiləri qəbul edə bilir: **Dördüncülər qalib gəldilər**.
- sıra saylarından sonra gələn isimlər bəzən cəm şəkilçisi qəbul edə bilir: **60-ci illər, birinci siniflər**.

SAYIN İSİM KİMİ İŞLƏNMƏSİ

Saylar isimləşdikdə ismin **suallarına** cavab verir, ismin **qrammatik xüsusiyyətlərini** daşıyır (cəmlənir, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, hallanır), **mübtəda və tamamlıq** olur, amma nitq hissəsi kimi yenə *say* olaraq qalır:

Beş birdən çoxdur.

ƏVƏZLİK

İsim, sifət, say və digər nitq hissələrinin yerində işlənən sözlərdir.

MƏNACA NÖVLƏRİ

- 1) Şəxs əvəzliləri
- 2) Qeyri-müəyyən əvəzlilər
- 3) İnkər əvəzliləri
- 4) İşarə əvəzliləri
- 5) Sual əvəzliləri
- 6) Təyini əvəzlilər

Əvəzlilər cümlədə mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin və zərflik rolunda çıxış edə bilər.

1. ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİ

Şəxs əvəzliləri: **mən, sən, o, biz, siz, onlar.**

İsmlərin yerində işlənir və **kim?, nə?** suallarından birinə cavab verir.

1-ci və 2-ci şəxsi bildirən əvəzlilər yalnız **insana**, 3-cü şəxsi bildirən əvəzlilər isə həm insana, həm də **heyvanlara, cansız əşyalara** aid olur.

Nəzakət əlaməti olaraq nitqdə **sən** əvəzinə **siz** işlədilir.

Şəxs əvəzliləri **isimlər** kimi **hallanır.**

YADDAŞ: **mən** və **biz** əvəzliləri hallandıqda isimdən fərqli olaraq, yiyəlik halda **-im** şəkilçisini qəbul edir: **mən+im, biz+im**

2. QEYRİ-MÜƏYYƏN ƏVƏZLİKLƏR

Qeyri-müəyyən əvəzlilər: **biri, kimi, kimsə, nə isə, hamı, bəzi, hərə.** İsmlərin yerində işlənir.

Quruluşca **sadə və mürəkkəb** olur:

Sadə: hamı, hərə, bəzi

Mürəkkəb: hər kəs, hər biri.

Qeyri-müəyyən əvəzlilər **isimlər** kimi **hallanır.**

3. İŞARƏ ƏVƏZLİKLƏRİ

İşarə əvəzlilər bunlardır: **o, bu, elə, belə, həmin.**

İşarə məqsədi ilə işlədilir.

– **o, bu, həmin** – sifətin yerində işlənir;

– **elə, belə** – sifətin və zərfin yerində işlənir.

– **o, bu** – ismin də yerində işlədilir. Belə olduqda cəmlənir, hallanır, ismin suallarına cavab verir, cümlənin mübtədası, tamamlığı və ya xəbəri olur.

Mübtədə vəzifəsində işlədilən **o, bu** əvəzlilərindən sonra, adətən, **vergül qoyulur**, həmin əvəzlilər felin və köməkçi nitq hissələrinin əvvəlində gəldikdə isə onlardan sonra vergül qoyulmur (**istisna: modal sözlər**).

4. SUAL ƏVƏZLİKLƏRİ

Sual əvəzlilər: **kim?, nə?, hara?, necə, nə cür?, hansı?, nə zaman?, nə vaxt?, haçan?, nə edir?** və s. Sual bildirən sözlərdir.

Sual əvəzlilər əvəz etdiyi nitq hissəsinin qrammatik xüsusiyyətlərini daşıyır.

Sual əvəzlilər əvəzlilərin özlərini də əvəz edə bilər:

Biz məktəbə gedirik. **Kim** məktəbə gedir?

5. TƏYİNİ ƏVƏZLİKLƏR

Təyini əvəzlilər: **öz, bütün, hər, filan.**

Əşyanı **ümumi şəkildə müəyyən etmək** üçün işlədilən əvəzlilərdir.

– **öz** əvəzliyi **mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib dəyişə bilir**: özüm, özün, özü, özümüz, özünüz, özləri.

– **öz** əvəzliyi **mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdən sonra ismi əvəz edə bilir və hallanır**.

– **bütün, hər, filan** əvəzlilər **mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir və hallanmır**.

F E L

Ümumi qrammatik mənasına görə **hərəkət** bildirir.

Sualları: **nə etdi?, nə edir?, nə edəcək?...**

QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Fellər **quruluşca** üç cür olur: **sadə, düzəltmə, mürəkkəb.**

1. SADƏ FELLƏR

Sadə fellər bir kökdən, yaxud kök və qrammatik şəkilçidən ibarət olur: bax, bax+maq.

2. DÜZƏLTMƏ FELLƏR

Düzəltmə fellər tərkibində leksik şəkilçilər olan fellərdir.

1) **Başqa nitq hissələrindən** fel düzəldən şəkilçilər:

-la²: bağ+la(maq)

-lan²: od+lan(maq)

-laş²: razı+laş(maq)

-al² (-l): az+al(maq), uca+l(maq)

-ar²: ağ+ar(maq)

2) **Feldən fel düzəldən** şəkilçilər:

-ıl⁴: yaz+ıl(maq)

-dır⁴: yaz+dır(maq)

-ış⁴: yaz+ış(maq)

-ın⁴:de+yin(mək)

-ar²: qop+ar (maq)

-ir⁴: it+ir(mək)

-it⁴(t): qorx+ut(maq), oxu+t(maq)

Bunlardan əlavə: ala² (qov+ala), -a², -aş², -sa², -ı⁴, -ik,

-ıx, -imsə, -ilda⁴, -ırğa, -ən, -qun

3. MÜRƏKKƏB FELLƏR

Mürəkkəb fellər iki sözün birləşməsindən düzəlir: deyib-gülmək, çalışıb-vuruşmaq, oturub-durmaq, yazıb-yaratmaq, gedib-gəlmək, atılıb-düşmək.

Mürəkkəb felləri əmələ gətirən sözlərin hər biri qrammatik cəhətdən dəyişə bilir: çalışır-vuruşur, atıldı-düşdü.

Mürəkkəb fellərin bir qismi də **tərkibi fel** adlanır: sahib olmaq, həll etmək, ala bilmək.

TƏSDİQ VƏ İNKAR FELLƏR

Hərəkətin icra edilib-edilməməsi baxımından fellər iki cür olur: **təsdiq və inkar**.

1) **Təsdiq fellər** hərəkətin icra olunduğunu bildirir: baxdı.

2) **İnkər fellər** hərəkətin icra olunmadığını bildirir və **-ma²** şəkilçisi ilə formalaşır: bax+**ma**+dı. Felin **-ma²** inkar şəkilçisi **vurğu** qəbul etmir, **qrammatik şəkilçidir**.

YADDAŞ: **-ma²** inkar şəkilçisi isim və sifət düzəldən **-ma²** leksik şəkilçisi ilə omonimdir.

TƏSİRLİ VƏ TƏSİRSİZ FELLƏR

Fellər ismin təsirlik halını tələb edib-etməməsinə görə iki yerə bölünür: **təsirli** və **təsirsiz**.

Təsirli fellər – idarə etdiyi sözün ismin təsirlik halında işlənməsini tələb edən fellərdir. Belə fellərlə əlaqəyə girən sözlər ismin təsirlik halının suallarına cavab verir: yazdı (**nəyi?**).

Təsirli felləri təsirsiz felə çevirmək üçün **-ıl⁴, -m⁴** şəkilçilərindən istifadə olunur: yaz+ıl+dı (**nəyə?**)

Təsirsiz fellər – özündən asılı olan sözün ismin təsirlik halında işlənməsini tələb etməyən fellərdir: baxdı (**nəyə?**).

Təsirsiz felləri təsirli felə çevirmək üçün **-dır⁴, -ır⁴, -ar²** şəkilçilərindən istifadə olunur: bax+dır+dı (**nəyi?**).

FELİN QRAMMATİK MƏNA NÖVLƏRİ

Felin qrammatik məna növləri **işi görənlə** üzərində **iş icra olunan əşya** arasındakı qarşılıqlı münasibəti əks etdirir.

Felin aşağıdakı qrammatik məna növləri vardır:

1. Məlum növ
2. Məchul növ
3. Qayıdış növ
4. Qarşılıq növ
5. İcbar növ

1. MƏLUM NÖV

İş görən **məlum olur**: bax, gör. Bu növü düzəltmək üçün heç bir xüsusi şəkilçidən istifadə edilmir: **yazdı**.

2. MƏCHUL NÖV

İş görən qrammatik cəhətdən **məlum olmur**.

Şəkilçiləri: **-il⁴, -in⁴, -n** (təsirli fellərə artırılır və təsirsiz olur): yaz+**il**+dı

Yaxud: **Məktub yazıldı** – cümlədə **mübtəda var**, amma **kim tərəfindən** yazıldığı məlum deyil.

Burada obyekt, yəni üzərində iş görülən əşya (məktub) mübtədanın yerini tutmuş, icraçı (subyekt) naməlum qalmışdır.

3. QAYIDIŞ NÖV

İş görənin işi öz üzərində icra etdiyi bildirilir.

Şəkilçiləri: **-il⁴, -in⁴, -n** (təsirli fellərə artırılır və təsirsiz olur): aç+**il**+dı, çək+**il**+dı, dara+**n**+dı.

Yaxud: Gül açıldı. Duman çəkildi. Qız darandı.

İş görən məlumdur və cümlənin mübtədasıdır.

4. QARŞILIQ NÖV

Hərəkətin **qarşı-qarşıya icra edildiyi** bildirilir.

Şəkilçiləri: **-iş⁴ (-ş)** (təsirli fellərə artırılır və təsirsiz olur):
vur+**uş**(maq), gör+**üş**(mək), salam+la+**ş**(maq)

Yaxud: Rəfiqələr qucaqlaşdılar.

Hərəkət qarşılıqlı şəkildə icra edilmişdir.

5. İCBAR NÖV

Hərəkəti danışan və ya haqqında danışılan şəxs deyil,
başqası icra edir.

Şəkilçiləri: **-dır⁴, -t** (təsirli fellərə artırılır və təsirli olur):
sil+**dir**(mək), yaz+**dır**(maq), oxu+**t**(maq)

Yaxud: Ana məktub yazdırdı.

Məktubu yazan danışan və haqqında danışılan da deyil,
tamamilə **başqasıdır.**

FELİN ZAMANLARI

Felin üç zamanı var: **keçmiş, indiki, gələcək.**

1. KEÇMİŞ ZAMAN

Hərəkətin keçmişdə icra olunub-olunmadığını bildirir.
Keçmiş zaman iki cür olur: **şühudi** və **nəqli**.

1) **Şühudi keçmiş.** Şəkilçisi: **-dı⁴**: yaz+dı, oxu+du, bil+di.

Hərəkətin keçmişdə icra olunub-olunmadığını **qətiyyət-lə** bildirir.

2) **Nəqli keçmiş.** Şəkilçisi: **-miş⁴, -ıb⁴**: yaz+mış+ıq, al+ıb+dır.

Hərəkətin keçmişdə icra olunub-olunmadığı haqqında **nəql** (nağıl) yolu ilə məlumat verilir.

2. İNDİKİ ZAMAN

Hərəkətin **söhbət gedən vaxt** icra edildiyini bildirir.

Şəkilçisi: **-ır⁴**: bax+ır, oxu+yur.

QEYD: İndiki zaman fellərinə inkar şəkilçisi (**-ma, -mə**) artırıqda şəkilçidəki sait (**-a, -ə**) düşür: al+m+ır, gəl+m+ir.

3. GƏLƏCƏK ZAMAN

Hərəkətin (işin) gələcəkdə icra ediləcəyi bildirilir.

Gələcək zaman iki cür olur: **qəti** və **qeyri-qəti**.

1) **Qəti gələcək.** Şəkilçisi: **-acaq²**: yaz+acaq, əl+əcəək.

2) **Qeyri-qəti gələcək.** Şəkilçisi: **-ar²**: yaz+ar, oxu+yar.

QEYD: Qeyri-qəti gələcək zaman fellərinə inkar şəkilçisi (**-ma²**) artırıqda I şəxs şəkilçidəki sait (**-a, -ə**) düşür, II və III şəxsdə isə **r** səsi **z** səsinə keçir:

I şəxs: al-m-ar-am

II şəxs: al-m-az-san

III şəxs: al-ma-z

FELİN TƏSRİFLƏNƏN VƏ TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI

Fellər şəxsə, kəmiyyətə və zamana görə dəyişə bilib-bilməməsi baxımından iki böyük qrupa ayrılır: **təsriflənən** və **təsriflənməyən** formalar.

1. TƏSRİFLƏNƏN FORMALAR

Şəxsə, kəmiyyətə və zamana görə dəyişə bilir. Bunlara **felin şəkilləri** deyilir.

Felin şəkilləri danışan, yazan şəxsin görülməyə işə münasibətini bildirir. Danışan şəxsin münasibətinə görə işin icrası tələb oluna bilər, arzu oluna bilər, vacib sayıla bilər, müəyyən şərtlə bağlı olar, müəyyən bir vaxtda müəyyən şəxs tərəfindən yerinə yetirilə bilər.

Dilimizdə felin aşağıdakı şəkilləri vardır: **əmr, xəbər, arzu, lazım, vacib, şərt**.

1) ƏMR ŞƏKLI

Əmr, xahiş, məsləhət, təklif, nəsihət və s. bildirir.

Xüsusi **şəkilçisi** yoxdur. Felin kökünə və ya başlanğıc formasına şəxs şəkilçiləri artırmaqla düzəlir: **bax+ım, bax+sın**.

Zaman şəkilçiləri qəbul edə bilmir, amma məzmununda **gələcək zaman anlayışı** olur.

2) XƏBƏR ŞƏKLI

Xüsusi **şəkilçisi** yoxdur. Zaman şəkilçiləri və şəxs sonluqları qəbul edir. Zaman şəkilçiləri xəbər şəklini **nişan** verir:

Bax+ır+am, bax+ır+san, bax+ır

3) ARZU ŞƏKLI

İşin **gələcək icrasının arzu edildiyini** bildirir.

Şəkilçisi: **-a²**: kaş bax+a, gərək gəl+ə

Şəxs sonluqları qəbul edir.

Zaman şəkilçiləri qəbul edə bilmir, amma məzmununda **gələcək zaman anlayışı** olur.

-Kaş, gərək sözləri arzu şəklinin formalaşmasında iştirak edir və feldən əvvəl işlədilir.

4) VACİB ŞƏKLI

İcra ediləcək **işin zəruri olduğunu** bildirir.

Şəkilçisi: **- malı²**: bax+malı+yam, gör+məli+yəm

Şəxs sonluqları qəbul edir.

Zaman şəkilçiləri qəbul edə bilmir, amma məzmununda **gələcək zaman anlayışı** olur.

5) LAZIM ŞƏKLI

İcra ediləcək **işin lazım olduğunu** bildirir.

Şəkilçisi: **-ası (yası)²**: bax+ası+yam, gör+əsi+yəm

Şəxs sonluqları qəbul edir.

Zaman şəkilçiləri qəbul edə bilmir, amma məzmununda **gələcək zaman anlayışı** olur.

QEYD: İnkarı **deyil** sözü ilə düzəlir.

6) ŞƏRT ŞƏKLI

Hərəkətin icracının müəyyən şərtə bağlı olduğunu bildirir.

Şəkilçisi: **-sa²**: yaz+sa+m, gəl+sə+m

Şəxs sonluqları qəbul edir.

Əgər bağlayıcısı şərt şəklinin formalaşmasında iştirak edir və feldən əvvəl işlədilir.

2.TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALAR

Şəxsə, kəmiyyətə və zamana görə dəyişə bilmir. Felin təsriflənməyən formaları üçdür: **məsdər, feli sifət, feli bağlama.**

1)MƏSDƏR

Həm **felin**, həm də **ismin** xüsusiyyətlərini daşıyır.

Şəkilçisi: **-maq²**: ağla+maq, gül+mək

Lüğətlərdə bütün fellər məsdər formasında qeyd olunur.

a) Məsdərin felə aid xüsusiyyətləri:

- Leksik mənası var.
- Təsdiq və inkarda olur.
- Felin müəyyən növünə aiddir.
- Təsirli və ya təsirsiz olur.
- Tərkibi əmələ gətirir.

b) Məsdərin ismə aid xüsusiyyətləri:

- Hallanır və mənsubiyyətə görə dəyişir.
- Nə? sualına cavab verir.
- Xəbər şəkilçisi (-dır⁴) qəbul edib cümlədə ismi xəbər olur.
- Cümlədə mübtədə, tamamlıq, zərflik də ola bilər.
- Qoşmalarla işləyə bilər.

2)FELİ SİFƏT

Həm **felin**, həm də **sifətin** xüsusiyyətlərini daşıyır.

Şəkilçiləri:

Keçmiş: **-miş⁴**: yazıl+mış (məktub)

-dığır⁴: yaz+dığım (məktub)

İndiki: **-an²**: yazıl+an (məktub)

Gələcək: **-acaq²**: yazıl+acaq (məktub)

-ası²: yazıl+ası (məktub)

-malı²: yazıl+malı (məktub)

a) Feli sifətin felə aid xüsusiyyətlər:

- Zaman mənası bildirir.
- Təsirli və ya təsirsiz olur.
- Növ bildirir.
- Təsdiq və inkarda ola bilir.
- Tərkibi əmələ gətirir.

b) Feli sifətin sifətə aid xüsusiyyətləri:

- Əşyanın əlamətini bildirir.
- Neçə?, nə cür?, hansı? suallarından birinə cavab olur.
- Aid olduğu ismin əvvəlində gəlir.
- Cümlədə təyin vəzifəsində işlənir.
- Xəbərlik şəkilçilərini qəbul edir və ismi xəbər olur.
- Sifət kimi substantivləşə bilir və bu vaxt cümlədə isim

kimi çıxış edir.

QEYD: Feli sifətlərlə feldən düzələn sifətləri qarışdırmaq olmaz. Feldən düzələn sifətlər felin heç bir xüsusiyyətini daşıya bilmir, yalnız sifətin əlamətlərini daşıyır.

3) FELİ BAĞLAMA

Həm **felin**, həm də **zərfin** xüsusiyyətlərini daşıyır.

Şəkilçiləri:

-ib⁴

-araq²

-a² - -a²

-madan²

-anda²; -dıqda⁴; -arkən²; -inca⁴; -dıqca⁴; -ar, -maz²

a) Feli bağlamanın felə aid xüsusiyyətləri:

- Leksik mənası var.
- Təsdiq və inkarda olur.
- Felin müəyyən növünə aiddir.
- Təsirli və ya təsirsiz olur.
- Tərkib əmələ gətirir.

b)Feli bağlamının zərfə aid xüsusiyyətləri:

- Hərəkətin tərzini, zamanını, səbəbini və s. bildirir.
- Zərfin suallarına cavab verir.
- Tərkib əmələ gətirir.

DURĞU İŞARƏSİ: Feli bağlama cümlənin həmcins xəbəri olduqda ondan sonra vergül işarəsi qoymaq lazımdır:

Anam qapını **açıb**, həyəcanla içəri daxil **oldu**.

İDİ, İMİŞ HISSƏCİKLƏRİ

Onlar aid olduqları sözləri **keçmiş zamana** bağlayır.

İdi, imiş hissəcikləri həm **fellərlə**, həm də adlarla – **isim, sifət, say, əvəzlik**, eləcə də **zərflə** işlənir.

İdi, imiş hissəcikləri feldən başqa digər nitq hissələri ilə işləndikdə **bütöv halda** yazılır: Əli idi (Əliydi), Əli imiş (Əliymiş).

İdi, imiş hissəcikləri felin **bütün zamanları** ilə işlənir.

İdi, imiş hissəcikləri felin **vacib, lazım, arzu və şərt** şəkilləri ilə də işlənə bilər və bütöv halda yazılır.

QEYD: **İsə** hissəciyi felin **əmr, arzu və şərt** şəkillərinə artırıla bilməz.

ZƏRF

Hərəkətin **tərzini**, **zamanını**, **yerini**, **miqdarını** və s. bildirir və **felə aid** olur.

Sualları: **necə? (nə cür?)**, **nə zaman? (haçan?)**, **nə vaxt?**, **hara?**, **nə qədər?**, **nə üçün?**, **niyə?** və s.

QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Zərflər **quruluşca** üç cür olur: **sadə**, **düzəltmə**, **mürəkkəb**.

1. SADƏ ZƏRFLƏR

Sadə zərflər bir kökdən, yaxud kök və qrammatik şəkilçidən ibarət olur: dərhal

2. DÜZƏLTMƏ ZƏRFLƏR

Düzəltmə zərflər tərkibində leksik şəkilçi olan zərflərdir.

Zərf düzəldən şəkilçilər:

-ca²: türk-cə, ehmal-ca, sakit-cə, yaş-ca və s.

-casına²: açıq-casına, hiyləgər-cəsinə və s.

-yana, **-yanə**, **-anə**: dost-yana, saymaz-yana, zarafat-yana, şair-anə, dahi-yanə, Sabir-anə və s.

-dan²: bir-dən, bərk-dən, asta-dan və s.

-ən: qəsd-ən, qəflət-ən, daxil-ən və s.

-la²: güc-lə, zor-la, cəsarət-lə və s.

-akı²: yan-akı, çəp-əki və s.

-aşı²: yan-aşı və s.

3. MÜRƏKKƏB ZƏRFLƏR

Mürəkkəb zərflər, başlıca olaraq, aşağıdakı yollarla düzəlir:

- 1) Sadə sözlərin təkrarı ilə;
- 2) Biri və ya hər ikisi şəkilçi qəbul etmiş sözlərin təkrarı ilə;
- 3) Antonim, yaxud yaxın mənalı sözlərin yanaşı işlənməsi ilə;

4) Yönlük halda işlənən **bir** sayına digər sayın qoşulması ilə;

5) **-ba²** bitişdiricisi ilə;

6) Müxtəlif mənəli sözlərin birləşməsi ilə.

ZƏRFİN MƏNACA NÖVLƏRİ

Zərfin mənə növləri bunlardır:

tərzi-hərəkət, zaman, yer miqdar zərfləri.

1. TƏRZİ-HƏRƏKƏT ZƏRFLƏRİ

Hərəkətin icra tərzini bildirir: **birdən, asta, cəld, qaçaraq.**

Sualları: **necə?, nə cür?**

Tərzi-hərəkət zərfləri hərəkətin **keyfiyyətini** də bildirə bilər:

yaxşı danışmaq, pis bilmək və s.

2. ZAMAN ZƏRFLƏRİ

Hərəkətin icra olunduğu zamanı bildirir: **dünən, sabah, sonra, əvvəl.**

Sualları: **nə zaman?, nə vaxt?, haçan?**

3. YER ZƏRFLƏRİ

Hərəkətin icra olunduğu yeri bildirir: **irəli, geri, yuxarı, aşağı, sağa, sola, içəri, bəri.**

Sualları: **hara? (haraya?), harada?, haradan?**

4. MIQDAR ZƏRFLƏRİ

Hərəkətin **miqdarını** və ya **dərəcəsini** bildirir: **az, çox, xeyli.**

Sualları: **nə qədər?, nə dərəcədə?**

ZƏRFİN DİGƏR NİTQ HİSSƏLƏRİ İLƏ OMONİMLİYİ

- 1) **İsim və zərf:** səhər, axşam, gecə, gündüz.
- 2) **Sifət və zərf:** yaxşı, pis, gözəl, qəşəng
- 3) **Say və zərf:** az, çox, xeyli
- 4) **Qoşma və zərf:** əvvəl, sonra

QEYD: 1) Zərf əmələ gətirən **-la²** şəkilçisini **ilə (-la,-lə)** qoşmasının ixtisarı ilə qarışdırmayın:

Qələmlə (isim) yazıram.

Sürətlə (zərf) gedirəm.

2) Yerlik və çıxışlıq hal şəkilçiləri ilə zərf düzəldən **-da², -dan²** şəkilçilərini qarışdırmayın:

Kölgədə sən, **gündə** (isim) mən.

Səni görürəm **gündə** (zərf) mən.

KÖMƏKÇİ NİTQ HISSƏLƏRİ

Köməkçi nitq hissələrinin əsas xüsusiyyətləri:

1) **leksik mənaya malik olmur.**

2) **ayrılıqda cümlə üzvü kimi işləmə bilmir və müstəqil suala cavab vermir.**

Köməkçi nitq hissələri:

qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər, nida.

1. QOŞMA

İsmin adlıq, yiyəlik, yönlük və çıxışlıq halında olan sözlərə qoşularaq **müəyyən mənə çaları** əmələ gətirir. Qoşmalar **qoşulduğu sözlə birlikdə** cümlənin bir üzvü olur.

MƏNACA NÖVLƏRİ

Birgəlik (ilə), **bənzətmə** (kimi, tək, qədər), **istiqlalət** (sarı, doğru, qarşı, tərəf), **məsafə** (qədər, kim, -dək, -can²), **zaman** (əvvəl, sonra, qabaq, bəri), **fərqləndirmə** (qeyri, savayı, başqa, ayrı, özgə), **səbəb-məqsəd** (üçün, görə, ötrü), **aidlik** (aid, dair, haqqında, barəsində), **istinad** (əsasən).

«**Kimi**» qoşması ilə bağlı Mövlana Cəlaləddin Rumidən götürülmüş bir neçə nümunə:

1) Comərdlik və yardım etməkdə axar su **kimi** ol.

2) Şövkət və mərhəmətdə günəş **kimi** ol.

3) Başqalarının qüsurlarını örtməkdə gecə **kimi** ol.

4) Hiddət və əsəbiyyətdə ölü **kimi** ol.

5) Təvazi və alçaq könüllülükdə torpaq **kimi** ol.

6) Xoşgörülükdə dəniz **kimi** ol.

7) Ya olduğun **kimi** görün, ya göründüyün **kimi** ol.

Qoşmalar ismin **halları ilə** işlədilməsinə görə müəyyən qruplara bölünür.

- 1) Adlıq hala qoşulanlar: **üçün, kimi, tək, qədər, ilə.**
 - 2) Yiyəlik hala qoşulanlar: **qədər, kimi, tək, üçün, ilə (la²).**
 - 3) Yönlük hala qoşulanlar: **-dək, -can, -cən, tərəf, doğru, qarşı, sarı, görə, əsasən, qədər, dair, aid, kimi.**
 - 4) Çıxışlıq hala qoşulanlar: **sonra, əvvəl, qabaq, bəri, başqa, qeyri, savayı, ayrı, özgə, ötrü, əlavə.**
- QEYD:** Bəzən eyni qoşma müxtəlif hallarda olan sözlərə qoşula bilir.

QOŞMALARIN DİGƏR NİTQ HISSƏLƏRİ İLƏ OMONİMLİYİ

İsim və qoşma: tərəf, qarşı

Sifət, zərf, qoşma: tək, doğru, yaxın, sarı

Zərf və qoşma: sonra, qabaq, əvvəl

DURĞU İŞARƏSİ:

Ayrı yazılanlar: **üçün, kimi, qədər, tərəf, sonra, əvvəl və s.**

Bitişik yazılanlar: **-can², -ca², -tək, -dək.**

Bitişik və ayrı yazılanlar: **ilə// -la,-lə**

2. BAĞLAYICI

Sözlər, cümlə üzvləri və ya cümlələr arasında **əlaqə** yaradır.

Bağlayıcılar sintaktik vəzifəsinə görə iki qrupa bölünür: **tabesizlik bağlayıcıları** və **tabelilik bağlayıcıları**

Tabesizlik bağlayıcıları

Mənaca aşağıdakı **növləri** vardır:

- 1) **Birləşdirmə** bağlayıcıları: **və, ilə (-la²)**.
- 2) **Qarşılaşdırma** bağlayıcıları: **amma, ancaq, lakin, fəqət**.
- 3) **Bölüşdürmə** bağlayıcıları: **ya, ya da, ya da ki, və ya, gah, gah da, gah da ki, istər, istərsə**.
- 4) **İştirak** bağlayıcıları: **həm, həm də, həm də ki, o cümlədən, habelə, hətta, da, də, həmçinin**.
- 5) **İnkarlıq** bağlayıcıları: **nə, nə də, nə də ki**.
- 6) **Aydınlaşdırma** bağlayıcıları: **yəni, yəni ki, məsələn**.

QEYD: İlə hissəciyi qoşma kimi işlənərkən **qoşulduğu sözlərlə birlikdə bir suala cavab verir** və bir cümlə üzvü olur:

Qoca **ağacla** yeriyyir.

Tabelilik bağlayıcıları

Mənaca aşağıdakı **növləri** vardır:

- 1) **Səbəb** bağlayıcıları: **çünki, ona görə ki, buna görə də, ona görə də, onun üçün ki, ondan ötrü ki**.
- 2) **Şərt** bağlayıcıları: **əgər, hərgah, madam, madam ki, indi ki, bir halda ki**.
- 3) **Güzəşt** bağlayıcıları: **hərçənd, hərçənd ki**.
- 4) **Aydınlaşdırma** bağlayıcıları: **ki, belə ki**.

DURĞU İŞARƏSİ: **İlə** hissəciyi bağlayıcı kimi işləndikdə onu **vergül** işarəsi ilə, yaxud da **və** bağlayıcısı ilə əvəz etmək olur:

Təhsil **ilə** tərbiyə əsasdır = Təhsil **və** tərbiyə əsasdır.

DURĞU İŞARƏSİ: Cümlədə **nə də, gah da, həm də, ya da, amma, ancaq, lakin, çünki, ona görə ki, yoxsa** bağlayıcılarından **əvvəl, təkrar olunan ki, da, də** bağlayıcısından **sonra** (sonuncudan başqa) **vergül** qoyulur.

3. ƏDAT

Sözlərin və cümlələrin **təsir gücünü** artırır, mənasını **qüvvətləndirir**. Ədatları **çıxarsaq**, mənada ciddi dəyişiklik baş verməz.

MƏNACA NÖVLƏRİ

- 1) Qüvvətləndirici ədatlar: **axı, ən, lap, həтта, daha, artıq, da, də, necə, ha, ki, -ca²**.
- 2) Dəqiqləşdirici ədatlar: **elə, məhz, əsl**.
- 3) Məhdudlaşdırıcı ədatlar: **yalnız, ancaq, təkcə, tək, bircə, bir**.
- 4) Sual ədatları: **məgər, yəni, bəs, -mı⁴**.
- 5) Əmr ədatları: **di, qoy, bax, gəl, gör, görün, gəlin, gəlsənə, ha, -sana, -sənə**.
- 6) Arzu ədatları: **kaş, kaş ki, təki, bari**.
- 7) Təsdiq və inkar ədatları: **bəli, hə, xeyr, yox**.

QEYD: Azərbaycan dilində daha çox işlənən ədatlar: **ki, ha, axı, kaş, bəs, lap, qoy, məgər**.

ƏDATLARIN OMONİMLİYİ

Say və ədat: bir, bircə

Əvəzlik və ədat: elə, belə, necə

Fel və ədat: qoy, bax, gör

Zərf və ədat: təkcə

Bağlayıcı və ədat: ki, ancaq, da, də, həтта

DURĞU İŞARƏSİ: -mı⁴ və -sana² bitişik yazılır, qalan bütün ədatlar sözlərdən ayrı yazılır

4. MODAL SÖZLƏR

Danışanın ifadə etdiyi fikrə **münasibətini** bildirir.

MƏNACA NÖVLƏRİ

1) **Təsdiq** bildirənlər:

əlbəttə (əlbəttə ki), doğrudan (doğrudan da), həqiqətən, sözsüz, şəksiz, şübhəsiz (şübhəsiz ki), doğrusu, doğrudur, düzü, düzdür.

Əlbəttə, hər şey yaxşı olacaq. **Doğrusu**, yadımdan çıxdı.

2) **Ehtimal və şübhə** bildirənlər:

gərək (gərək ki), yəqin (yəqin ki), görəsən, görün, görünür (görünür ki), ehtimal ki, bəlkə (bəlkə də), güman ki, olsun ki.

Güman ki, o, sabah gələcək. **Bəlkə də**, qayıtdılar.

3) **Nəticə** bildirənlər:

demək (demək ki), deməli, xülasə, ümumiyyətlə, bir sözlə, nəhayət.

Deməli, yola düşmək lazımdır. **Nəhayət**, imtahanlar başa çatdı.

4) **Bənzətmə və ya müqayisə** bildirənlər: **sanki, elə bil (ki).**

Sanki məni görmürdü.

5) **Fikrin mənbəyini** bildirənlər: **məncə, səncə, bizcə, zənnimcə.**

Məncə, tezliklə qayıdacaq.

DURĞU İŞARƏSİ:

Cümlənin **əvvəlində** olan modal sözdən **sonra**, **ortasında** olan modal sözün **hər iki tərəfində**, **axırında** olan modal sözdən **əvvəl** vergül qoyulur:

5. NİDA

Danışanın hissini, həyəcanını, qorxu və ya sevincini bildirir.

MƏNACA NÖVLƏRİ

- 1) Qorxu, narahatlıq bildirənlər: **vay, ox, oy, ah.**
- 2) Şadlıq, sevinc, təəccüb bildirənlər: **paho, bəh-bəh, oho, oxqay.**
- 3) Qəm, kədər bildirənlər: **of, ah, ox, oy, eh.**
- 4) Çağırış bildirənlər: **hey, ey, ay.**
- 5) Nifrət və istehza bildirənlər: **tfu, xa-xa-xa, xux, xox.**

QEYD: Bütün nidalar, həmçinin ay, ey nidaları ilə başqa sözün əmələ gətirdiyi nidalar sözdən **ayrı** yazılır, təkrar yolu ilə işlənən nidalar **defislə** yazılır.

DURĞU İŞARƏSİ:

Cümlənin **əvvəlində** gələn nidalardan **sonra vergül və ya nida işarəsi,**

ortasında gələn nidadan **əvvəl və sonra vergül,**
sonunda gələn nidalardan **əvvəl vergül, sonra nida işarəsi**
və ya **nöqtə** qoyulur.

Çağırış bildirən **a, ay, ey** nidalarından sonra vergül qoyulmur. Bəzən çağırış bildirən **ey** nidasından sonra vergül işlənir: **Ey, qərib oğlan, haraya gedirsən?**

SİNTAKSİS

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Söz birləşməsi iki və daha artıq müstəqil sözün **məna** və **qrammatik** cəhətdən birləşməsidir: **daş hasar**.

Müstəqil sözlə **köməkçi söz**, söz birləşməsi yaratmır: **evə tərəf**.

SÖZ, SÖZ BİRLƏŞMƏSİ VƏ CÜMLƏ

Söz: səslərdən ibarətdir, **leksik** vahiddir, **ümumi və geniş məna**ya malikdir.

Söz birləşmələri: sözlərdən yaranır, **sintaktik** vahiddir və mənanı **konkretləşdirir**.

Söz və söz birləşmələrinin oxşar xüsusiyyətləri:

- cümlə üçün tikinti materialı olması
- əşya və hadisələri adlandırması

Cümlələrlə bağlı xüsusiyyətlər:

- 1) Bitmiş bir fikri ifadə edir.
- 2) Ünsiyyətin əsas vahididir.
- 3) Söylənilən fikrə münasibət bildirilir.
- 4) Bir sözdən də ibarət ola bilər.

Söz birləşməsi və cümlə:

a) oxşar xüsusiyyətlər:

- sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsi
- eyni nitq hissələrindən yaranması
- eyni sintaktik əlaqələrlə formalaşması
- söz sırasının eyniliyi

b) fərqli xüsusiyyətlər:

- söz birləşməsi bitkin fikir ifadə etmir.
- söz birləşməsi bir sözdən ibarət ola bilməz.
- söz birləşməsinin xüsusi intonasiyası yoxdur.

Söz birləşmələri iki cür olur: **sabit** və **sərbəst**. Sərbəst söz birləşmələri də iki yerə bölünür: **ismi** və **feli birləşmələr**.

İSMİ BİRLƏŞMƏLƏR

(Təyini söz birləşmələri)

Əsas tərəfi **isimlərlə (adlarla)** ifadə olunan birləşmələrdir.

Təyini söz birləşmələri üç yerə ayrılır:

- **birinci növ,**
- **ikinci növ,**
- **üçüncü növ təyini söz birləşmələri.**

1. Birinci növ təyini söz birləşmələri (*yaxşı şagirdlər*):

1) Əsas tərəfi isimlərlə və isimləşmiş sözlərlə ifadə olunur.

2) Tərəfləri **ayrı-ayrılıqda bir cümlə üzvü** olur.

3) Birinci tərəfi cümlədə təyin olur.

4) İkinci tərəfi mübtədə, xəbər, tamamlıq və zərflik olur.

2. İkinci növ təyini söz birləşmələri (*nar çiçəyi*):

1) Birinci tərəfi **viyətlik hal şəkilçisiz**, ikinci tərəfi **mənsubiyyət şəkilçili** birləşmələrdir.

2) Əsas tərəfi isimlərlə və isimləşmiş sözlərlə ifadə olunur.

3) Tərəfləri **birlikdə bir cümlə üzvü** olur.

4) Əksər vaxtlarda tərəfləri **ayrı-ayrılıqda cəmlənir**.

3. Üçüncü növ təyini söz birləşmələri (*məşələrin ağacları*):

1) Birinci tərəfi **viyətlik hal**, ikinci tərəfi **mənsubiyyət şəkilçili** birləşmələrdir.

2) Tərəfləri isim, əvəzlik, məsdər və isimləşmiş başqa nitq hissələri ilə ifadə olunur.

3) Tərəfləri arasına **istənilən qədər söz artırmaq** olar.

4) Tərəfləri ayrı-ayrılıqda cəmləndiyi kimi, **birlikdə də cəmlənə** bilir.

FELİ BİRLƏŞMƏLƏR

Əsas tərəfi felin **təsriflənməyən formaları** ilə ifadə olunur.

Feli birləşmələr üç cürdür: məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkibli.

1.Məsdər tərkibi

1) **Əsas tərəfi** məsdərdən ibarət olur.

2) Əsasən, cümlənin **mübtəda** və **tamamlığı** vəzifələrində işlənir:

Vətəni sevmək şərəfdir.

O, **sahildən uzaqlaşmağı** tələb etdi.

2. Feli sifət tərkibi

1) **Əsas tərəfi** feli sifətdən ibarət olur.

2) Əsasən, cümlənin **təyini** vəzifəsində işlənir:

İnsanı heyrətdə qoyan yamaclar göz oxşayırdı.

3.Feli bağlama tərkibi

1) **Əsas tərəfi** feli bağlamadan ibarət olur.

2) Əsasən, cümlədə **zərflik** vəzifəsində işlənir:

Biz kəndə çatanda yağış kəsdi.

SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR

Sintaktik əlaqələr iki cür olur: **tabesizlik və tabelilik**

Tabesizlik əlaqəsi:

1) Tərəflər bərabərhüquqlu olur.

2) Həmcins üzvlər arasında olur:

Qələm, dəftər stolun üstündədir.

3) Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında olur:

Qatar **dayandı**, sənişinlər **düşdülər**.

Tabelilik əlaqəsinin üç növü vardır: **yanaşma, idarə, uzlaşma**.

Əsas və asılı tərəflərdən ibarətdir.

Söz birləşmələri və cümlədəki sözlər arasında olur.

1. Yanaşma əlaqəsi

Asılı tərəfin heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etmədən əsas tərəfə yanaşmış, məna ona bağlanmasına **yanaşma** deyilir. İkinci tərəf **əsas** tərəfdir.

Yanaşma əlaqəsinin **qrammatik göstəricisi yoxdur**. Adətən, birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında və zərfliliklə xəbər arasında olur (**istisna**: yer zərfliyi):

daş ürək, dəmir daban, polad iradə

O, **tez-tez** gedirdi.

2. İdarə əlaqəsi

Əsas tərəfin tələbi ilə asılı tərəfin müəyyən hallara düşməsinə **idarə** deyilir. İkinci tərəf **əsas** tərəfdir. Əsas tərəf əksərən **fellərdən** ibarət olur.

İdarə əlaqəsinin qrammatik göstəriciləri **hal şəkilçiləridir**:

3. Uzlaşma əlaqəsi

Asılı tərəfin əsas tərəflə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmasına **uzlaşma** deyilir. Birinci tərəf **əsas** tərəfdir.

Qrammatik göstəriciləri **mənsubiyyət, şəxs və kəmiyyət şəkilçiləridir**. Uzlaşma aşağıdakı hallarda müşahidə olunur:

1) Mübtəda ilə xəbər arasında olur. Yalnız **üçüncü şəxsin cəmində** xəbərlə mübtəda arasında kəmiyyətə görə **uzlaşma pozulur**:

Adamlar qaçırdılar.

Fillər mənim dostumdur.

2) **İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri** arasında olur. **İkinci növ** təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi həmişə üçüncü şəxsdə olduğuna görə **ikinci tərəfi üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini** qəbul edir. **Üçüncü növ** təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi isə hər üç şəxsdə olduğuna görə **uzlaşma hər üç şəxsdə olur və ikinci tərəf hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini** qəbul edir:

Əncir ağacı, tut yarpağı, dağların havası, çiçəklərin ətri

CÜMLƏ

Cümlə **bitmiş bir fikri** ifadə edir və insanlar arasında **fikir mübadiləsinin** əsas vasitəsidir. **Qrammatik əsası** var və quruluşca həm sadə, həm də mürəkkəb olur.

Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə dörd növü vardır: **nəqli, sual, əmr, nida**.

1. Nəqli cümlə

Bir iş, hadisə, əlamət haqqında məlumat verən adi təsviri cümlələrə **nəqli** cümlə deyilir. Nitqdə nəqli cümlələr daha çox işlənir. Yazıda nəqli cümlələrin sonunda **nöqtə** qoyulur: **Dünyada əlli milyona qədər azərbaycanlı var.**

2. Sual cümləsi

Sual məqsədi ilə işlədilən cümlələrə **sual** cümləsi deyilir. Sual cümlələri **üç** formada və aşağıdakı üsullarla düzəlidir:

- 1) **sual əvəzlilikləri** ilə: **Nə vaxt yola düşəcəyik? – Sabah.**
- 2) **sual ədatları** ilə: **Bu cavan oğlana deyimmi indi? – Xeyr.**
- 3) **sual intonasiya** ilə: **Şəhərə gedəcəyik? – Bəli.**

Sual cümlələrinin sonunda **sual işarəsi** qoyulur.

3. Əmr cümləsi

Təkid, tələb, məsləhət, nəsihət və s. ifadə edən cümlələrə **əmr** cümləsi deyilir. Əmr cümləsinin **xəbəri**, adətən, **felin əmr şəklində** olur. Bu, qrammatik göstərici hesab olunur:

Təcili nəticə çıxar. Yeni qərar ver!

Nəqli cümlələrin sonunda **nöqtə** və ya **nida** işarəsi qoyulur.

4. Nida cümləsi

Yüksək hiss və həyəcanla tələffüz edilən cümlələrə **nida** cümlələri deyilir. Nəqli, sual, əmr cümlələri **hiss və həyəcanla** tələffüz edildikdə nida cümləsinə çevrilir.

Nida cümlələri **iki** yolla əmələ gəlir:

- 1) **İntonasiya** vasitəsilə: **Böyüklərə hörmət etmək lazımdır!**
- 2) **Nidaların köməyi** ilə: **Bəh-bəh, bir evin yaraşığıdır!**

CÜMLƏ ÜZVLƏRİ

Cümlənin təşkilindəki roluna görə cümlə üzvləri iki yerə ayrılır: *baş və ikinci dərəcəli* üzvlər. Hər hansı bir cümlə üzvü **əsas nitq hissəsi** ilə ifadə olunur və **müstəqil leksik mənası** vardır.

Cümlə üzvləri bir-birilə iki cəhətdən bağlı olur:

1) **mənaca**

2) **qrammatik cəhətdən**

Hər hansı cümlə üzvü digər cümlə üzvləri ilə **sintaktik əlaqəyə** girməlidir.

Cümlə üzvlərinin **ifadə vasitələrinə** gəldikdə isə nitq hissələri ilə onların münasibəti belədir:

***isim** – mübtəda, tamamlıq

***fel** – xəbər

***sifət və say** – təyin

***zərf** – zərflik

Cümlə üzvləri quruluşuna görə **sadə** və **mürəkkəb** olur. Nitq hissələri ilə ifadə olunan üzvlər *sadə*, söz birləşmələri ilə ifadə olunan üzvlər *mürəkkəb* üzvlər adlanır.

QEYD: **Var, yox, bəs, görək, lazım, mümkün** sözləri və *sual əvəzlilikləri* ilə ifadə olunan cümlə üzvləri sual tələb etmir.

BAŞ ÜZVLƏR

1. MÜBTƏDA

Mübtəda cümlənin **baş üzvü** olub hərəkət və əlaməti xəbərlə müəyyənləşən **şəxsi, əşyayı** bildirir. İsmnin **adlıq** halında olur. Fikir mənbəyidir və **haqqında danışılanı** bildirir.

Mübtəda cümlənin **ən müstəqil üzvüdür** və qrammatik cəhətdən heç bir üzvdən asılı deyil. *Kim?, nə?, bəzən də hara?* sualına cavab verir:

Uşaqlar (*kim?*) oynayırlar.

Ağac (*nə?*) yaşllaşdı.

Otaq (*hara?*) alaqaranlıq idi.

QEYD: *Mübtədə, ibtida, ibtidai* sözləri ərəb mənşəlidir və *baş, başlanğıc* mənalarını bildirir.

Mübtədanın ifadə vasitələri:

- 1) Daha çox **isim** və **əvəzliliklərlə** ifadə olunur.
- 2) **Sifət, say, işarə əvəzlilikləri, feli sifətlər** isimləşərək mübtədə vəzifəsində işləyə bilər.
- 3) Quruluşca **sadə** mübtədalar **nitq hissələri** ilə ifadə olunan mübtədalardır.
- 4) **Mürəkkəb adlarla, ismi və feli birləşmələrlə** ifadə olunan mübtədalar **mürəkkəb** mübtədalar hesab olunur.
- 5) **O, bu** əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədadan sonra fel və köməkçi nitq hissələri (**istisna:** modal sözlər) gəlməzsə, **vergül** qoyulur.

2. XƏBƏR

Xəbər cümlənin baş üzvü olub, haqqında danışılanın **hərəkət və ya əlamətini** bildirir. İki cür olur: **feli** və **ismi** xəbər.

1) **Feli xəbər nə etdi?, nə edir?, nə edəcək?..** suallarından birinə cavab verir. Cümlədə haqqında danışılanın hərəkətini bildirir:

Hava **istiləşir (nə edir?)**.

2) **İsmi xəbər kimdir?, nədir?, neçədir?, haradadır?, necədir?** və s. suallardan birinə cavab verir. Cümlədə haqqında danışılanın əlamətini bildirir:

Balıqçılar **sahildədirilər (haradadırlar?)**.

Xəbərin ifadə vasitələri:

1) **Feli xəbər** təsriflənən fellərlə ifadə olunur. Felin **əmr, xəbər, lazım, vacib, arzu şəkilləri** ilə ifadə olunan xəbərlər **müstəqil, şərt şəkli** ilə ifadə olunan xəbərlər **asılı xəbər** olur.

2) **İsmi xəbər ismi birləşmələrlə, mürəkkəb adlarla, məsdər və məsdər tərkibləri, feli sifət və feli sifət tərkibləri** ilə ifadə olunur.

3) Nitq hissələri ilə ifadə olunan xəbərlər **sadə**, söz birləşmələri ilə ifadə olunanlar **mürəkkəb** xəbər adlanır.

4) **İdi, imiş** hissəcikləri xəbərin tərkibinə daxil olsa da, onun quruluşuna təsir etmir.

5) **Bilmək, olmaq, etmək, başlamaq, istəmək** felləri əksərən başqa sözlərlə birləşərək xəbər vəzifəsində işlənir.

Xəbərin mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşması:

1) Mübtədə hansı şəxsdə olsa, xəbər də həmin şəxsdə olur.

2) Xəbər mübtədə ilə kəmiyyətə görə də uzlaşır.

3) Üçüncü şəxsin cəmində xəbər mübtədə ilə kəmiyyətə uzlaşa da bilər, uzlaşmaya da bilər.

4) Üçüncü şəxsdə **insan** anlayışı bildirən **mübtədə cəm** olduqda **xəbər** də əksərən **cəmdə** olur:

Çobanlar yaylağa qalxdılar.

5) Üçüncü şəxsdə **heyvan və quş** anlayışı bildirən **mübtədə cəmdə** olduqda **xəbər cəmdə** də ola bilər, **təkdə** də:

Fillər mənim dostumdur.

Quşlar səmada uçuşurlar.

6) Üçüncü şəxsdə **cansız varlıqları** bildirən **mübtədə cəmdə** olduqda **xəbər təkdə** olur və onunla kəmiyyətə uzlaşmır:

Yarpaqlar töküldü.

İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ÜZVLƏR

1. TAMAMLIQ

Tamamlıq cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olub, **hərəkətin obyektini** bildirir. İsmnin **adlıq, yiyəlik hallarından başqa** digər hallarda olur və həmin halların suallarına cavab verir.

Qoşmalı sözlər və birləşmələr də tamamlıq olur və **nə ilə?, nə barədə?, nə haqqında?, kim üçün?** kimi suallara cavab verir.

İsim, əvəzlik və **məsdərlərlə** daha çox ifadə olunur. Nitq hissələri ilə ifadə olunan tamamlıqlar **sadə**, söz birləşmələri ilə ifadə olunan tamamlıqlar **mürəkkəb** tamamlıqlar adlanır.

Tamamlıqlar iki cür olur: **vasitəsiz** və **vasitəli**.

1) Vasitəsiz tamamlıq

Yalnız **təsirli feli xəbərlərlə** bağlı olur və 2 yerə bölünür: müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirənər.

***Müəyyənlik** bildirən vasitəsiz tamamlıqlar müəyyən təsirlik halda olur, **kimi?, nəyi?** suallarına cavab verir və **müəyyən, konkret əşya** bildirir:

Ovçu **tüfəngi (nəyi?)** qaldırdı.

***Qeyri-müəyyənlik** bildirən vasitəsiz tamamlıqlar qeyri-müəyyən təsirlik halda olur, **nə?** sualına cavab verir və **ümumi, qeyri-müəyyən əşya** bildirir:

Müəllim mağazadan **kitab (nə?)** aldı.

2) Vasitəli tamamlıq

İsmnin **yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarında olan** sözlərlə yaranır. *İlə, üçün, ötrü, qarşı, haqqında, barəsində* qoşmalarının qoşulduğu sözlər və söz birləşmələri ilə də ifadə olunur. Təsirli, təsirsiz feli xəbərlərlə, hətta ismi xəbərlərlə də əlaqələndə bilər:

Neftdən (nədən?) müxtəlif yağlar alınır.

Ana **uşaq üçün (kim üçün?)** corab aldı.

2. TƏYİN

Təyin cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olub, **isimlə** və **isimləşmiş sözlərlə** ifadə olunan üzvləri **müxtəlif cəhətdən izah** edir. **Necə?, nə cür?, hansı?, neçə?, nə qədər?, neçənci?** suallarından birinə cavab olur:

Qırmızı (hansı?) qərənfillər soldu.

Mən aşıq **min (neçə?)** aya dəyər.

Əsasən, **sifət, say, feli sifət və işarə əvəzlilikləri** ilə ifadə olunur. Quruluşca **sadə** və **mürəkkəb** olur.

Təyin bütün üzvlərin təyini ola bilir.

3. ZƏRFLİK

Zərflik cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olub, **hərəkətin icrasını** və **ya əlamətin meydana çıxmasını** müxtəlif cəhətdən **izah** edir. Zərfliklər əksərən zərflərlə – **tərzi-hərəkət, zaman, yer, miqdar** zərfləri ilə ifadə olunur. Bundan başqa **isimlər, sual əvəzlilikləri, məsdər və feli bağlamalarla** da ifadə oluna bilər.

Zərfliklər əksərən **feli xəbərə**, bəzən isə **ismi xəbərə** aid olur. Quruluşca **sadə** və **mürəkkəbdir**.

Zərfliyin altı mənə növü vardır: **tərzi-hərəkət, zaman, yer, kəmiyyət, səbəb və məqsəd**.

1) Tərzi-hərəkət zərfliyi

Tərzi-hərəkət zərfliyi işin, hərəkətin **icra tərzini** bildirir. **Necə?, nə cür?, nə tərzdə?, nə vəziyyətdə?** suallarından birinə cavab verir. **Feli bağlama, feli bağlama tərkibləri, qoşmalı sözlər** və **birləşmələrlə** ifadə olunur.

Tərzi-hərəkət zərfliyi həm feli, həm də dərəcə çaları bildirdikdə **ismi xəbərə** aid ola bilər: *Hava həddən artıq isti idi.*

2) Zaman zərfliyi

Zaman zərfliyi işin, hərəkətin, hadisənin **zamanını** bildirir. **Nə vaxt?, nə zaman?, haçan?, nə zamanadək?, nə vaxtadək?, nə vaxta kimi?, nə vaxta qədər?** suallarından birinə cavab verir.

Feli bağlama, feli bağlama tərkibləri, zaman zərfləri, zaman mənalı isimlərlə ifadə olunur. Quruluşuna görə **sadə** və **mürəkkəb** olur.

Yayda (haçan?) istirahətə yollandıq.

3) Yer zərfliyi

Yer zərfliyi işin, hərəkətin, hadisənin yerini bildirir. *Hara?, haraya?, harada?, haradan?* suallarından birinə cavab verir. **Yer zərfləri** və **yer bildirən isimlərlə** ifadə olunur. Quruluşuna görə **sadə** və **mürəkkəb** olur:

Şəhərdən (haradan?) dünən qayıtmışam.

4) Kəmiyyət zərfliyi

Kəmiyyət zərfliyi işin, hərəkətin nə qədər, hansı kəmiyyətdə icra olunduğunu bildirir. *Nə qədər?, nə dərəcə?, nə dərəcədə?* suallarından birinə cavab verir. Əsasən, **miqdar zərfləri** və **ismi birləşmələrlə** ifadə olunur. Quruluşuna görə **sadə** və **mürəkkəb** olur:

Biz onun yolunu **xeyle (nə qədər?)** gözlədik.

5) Səbəb zərfliyi

Səbəb zərfliyi hərəkəti və ya əlamətin **səbəbini** bildirir. *Niyə?, nə səbəbə?, nə üçün?, nədən ötrü?, nəyə görə?* suallarına cavab verir. *Üçün, ötrü, görə* qoşmalarının artırıldığı sözlərlə, **ismi birləşmələrlə, sual əvəzliləri** ilə ifadə olunur. Quruluşuna görə **sadə** və **mürəkkəb** olur:

Niyə xəstələnmişəm?

6) Məqsəd zərfliyi

Məqsəd zərfliyi işin, hərəkətin **məqsədini** bildirir. *Niyə?, nədən ötrü?, nə məqsədlə?* suallarına cavab verir. **İsimlər, ismi birləşmələr** və **sual əvəzliləri** ilə ifadə olunur. Quruluşuna görə **sadə** və **mürəkkəb** olur:

Sən **nə məqsədlə** şəhərə getmişdin?

ƏLAVƏLƏR

Əlavələr cümlədə özündən əvvəlki üzvün mənasını **izah edib konkretləşdirir**. Söz və ya söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

Əlavənin aid olduğu üzvə **əlavəli üzv** deyilir. Əlavələr hansı üzvün əlavəsidirsə, o üzvün adı ilə adlanır. Əlavə aid olduğu üzvdən sonra gəlir, ondan **xüsusi intonasiya** və **fasilə ilə** ayrılır. Əlavə izah etdiyi sözlərdən **tirə**, bəzən də **vergül** ilə ayrılır, əlavədən əvvəl **yəni** bağlayıcısı işləndikdə də vergül qoyulur.

Aşağıdakıların **əlavəsi** olur:

1) **Bütün cümlə üzvlərinin:**

Orxan – **X sinif şagirdi** qalib gəldi.

2) **Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfinin:**

Məktəbin – **təhsil ocağının** həyatı gözəlləşdi.

3) **Fəli birləşmələrin** asılı tərəfinin:

Kəndə – **ana yurda** qayıdanda yaxşılaşdı.

4) **Xitabların:**

Gül, ey nazlı vətən – **Odlar torpağı**.

Əlavə aid olduğu üzvlə **şəxsə, kəmiyyətə və ismin halına** görə uzlaşır. Bəzən əlavə əlavəli üzvlə şəxsə görə uzlaşmaya da bilər.

HƏMCİNS ÜZVLƏR

Həmcins üzvlər eyni üzvlə bağlı olub, eyni suala cavab verən **bərabərhüquqlu** üzvlərdir. Həmcins üzvlər arasında **tabesizlik əlaqəsi** olur. Bütün **cümlə üzvləri** həmcins ola bilər:

Sadəlik və təvazökarlıq insana hörmət gətirər.

Həmcins üzvlər bir-birindən **vergüllə** ayrılır. Həmcins üzvlər arasında **və, ilə** bağlayıcıları işləndikdə vergül qoyulmur.

Həmcins üzvlər bir-biri ilə ya sadalama **intonasiyası**, ya da **intonasiya** və **tabesizlik bağlayıcıları** ilə əlaqələnir.

Yox, deyil sözləri də həmcins xəbər mövqeyində çıxış edir.

Bədi təkrirlər həmcins hesab edilmir.

ÜMUMİLƏŞDİRİCİ SÖZLƏR

Həmcins üzvlərin hamısına aid olan və onları ümumiləşdirən cümlə üzvü **ümumiləşdirici söz** adlanır.

Ümumiləşdirici söz həmcins üzvlərdən əvvəl gələrsə, ondan sonra **iki nöqtə** qoyulur, ümumiləşdirici söz həmcins üzvlərdən sonra gələrsə, ondan əvvəl **tire** qoyulur:

1) **Dərs ləvazimatı**: qələm, dəftər, kitab stolun üstündədir.

2) Qələm, dəftər, kitab – **dərs ləvazimatı** stolun üstündədir.

Həmcins üzvlərdən əvvəldə işlənən **ümumiləşdirici sözdən** sonra **yəni, məsələn** sözləri işləndikdə ümumiləşdirici sözdən sonra **vergül**, həmin sözlərdən sonra isə **iki nöqtə** qoyulur.

Həmcins üzvlərdən sonra işlənən **ümumiləşdirici sözlə** həmcins üzvlər arasında **bir sözlə** tipli yekunlaşdırıcı sözlər işlənsə, həmcins üzvlərlə yekunlaşdırıcı söz arasında **tire** işarəsi, ümumiləşdirici sözdən əvvəl isə **vergül** qoyulur.

HƏMCİNS MÜBTƏDALAR

Müxtəlif şəxslərdə olan **həmcins mübtədalardan biri:**

– **I** şəxsdə olduqda xəbər **I** şəxsin cəmində olur;

Mən və **sən** gedəcəyik.

– **II** və **III** şəxsdə olduqda xəbər **II** şəxsin cəmində olur;

Sən və **o** gedəcəksiniz.

– **III** şəxsdə olduqda xəbər **III** şəxsin həm təkində, həm də cəmində ola bilər:

Elmar və **Nigar** qalib gəldilər.

Alma, **armud** və **heyva** stolun üstündədir.

Həmcins mübtədalar:

– **insan anlayışı** bildirib **III** şəxsdə olduqda xəbər **III** şəxsin cəmində olur;

Müəllimlər söhbət edirlər.

– **heyvan anlayışı** bildirdikdə xəbər **III** şəxsin həm təkində, həm də cəmində olur:

Fillər mənim dostumdur.

Durnalar qatarlaşıb uçdular.

– **cansız varlıqları** bildirdikdə xəbər **III** şəxsin təkində olur:

Ağaclar yaşllaşdı.

QEYD: Təyinlər iki cür – həmcins və qeyri-həmcins olurlar.

Şəkilçilərin ixtisarı

Həmcins mübtədalarda **cəm şəkilçisi**,

həmcins tamamlıqlarda **hal şəkilçisi**,

həmcins xəbərlərdə **şəxs şəkilçisi**, **cəm şəkilçisi** və **idi**,

imiş hissəcikləri,

həmcins üzvlərdən sonra gələn **ilə** qoşması ixtisar

olunur.

XİTAB

Xitaba qrammatik cəhətdən **cümlə üzvləri ilə bağlı olmur**. Cümlə üzvləri ilə **mənaca** əlaqələnir, amma cümlə üzvü sayılmır.

Xitab xüsusi intonasiya və fasilə ilə ayrılır.

İsmin **adlıq** halında olur və bu cəhətdən mübtədaya oxşayır.

Cümlədə **müraciət olunanı bildirən** sözlər və birləşmələrdir. Adətən, **insana** aid sözlərlə ifadə olunur.

Cansız əşyalara da müraciətlə xitab işlədilir.

Nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

Quruluşca **sadə və mürəkkəb** olur: sadə xitablar **nitq hissələri**, mürəkkəb xitablar isə **söz birləşmələri** ilə ifadə olunur;

Sözüm vardır mənim sizə, **durnalar**.

Eşq olsun sənə, **Azərbaycan əsgəri!**

Xitab cümlənin əvvəlində, ortasında və axırında işlənə bilər. Cümlənin:

əvvəlində işlənən xitabdan sonra **vergül**, yaxud **nida**, **ortasında** işlənən xitabın **hər iki tərəfində vergül**, **axırında** işlənən xitabın əvvəlində **vergül**, axırında isə cümlənin tələbinə uyğun durğu işarəsi işlədilir.

Xitablar çox vaxt **ey, ay, a, hey** kimi çağırış bildirən nidalarla birgə işlənir.

ARA SÖZLƏRİ

Ara sözləri qrammatik cəhətdən **cümlə üzvləri ilə bağlı olmur**.

Cümlə üzvləri ilə **mənaca** əlaqələnir, amma cümlə üzvü sayılmır.

Danışanın ifadə etdiyi **fikrə münasibətini bildirir** və cümlədəki başqa sözlərdən fasilə ilə ayrılır.

Mənaca növləri

1) **Yəqinlik** bildirənlər: **əlbəttə, şübhəsiz, həqiqətən, düzü, doğrudan da, yəqin ki, doğrusu**

2) **Güman, şübhə** bildirənlər: **bəlkə (də), güman (ki), ehtimal (ki), olsun (ki), deyəsən, görəsən, görünür, olmaya**

3) **Fikrin mənbəyini** bildirənlər: **məncə, bizcə, mənə görə, sənə görə..., deyilənə görə, guya**

4) **Nitq hissələri arasında münasibəti** bildirənlər: **nəha-yət, beləliklə, deməli, demək, xülasə, qıyası, əvvələn, əvvəla, əksinə, birincisi, ikincisi**

5) **Təəssüf** bildirənlər: **heyf (ki), təəssüf (ki), çox heyf**

Ara sözləri **söz, söz birləşmələri** və **cümlə formasında** olur:

- **söz** formasında: **demək, bəlkə**
- **söz birləşməsi** formasında: **sözün doğrusu**
- **cümlə** formasında: **necə deyərlər, görünür**

DURĞU İŞARƏSİ: Cümlənin **əvvəlində** işlənən ara sözündən sonra **vergül, ortasında** işlənən ara sözünün **hər iki tərəfində vergül, axırında** işlənən **ara sözünün** əvvəlində **vergül**, axırında isə cümlənin tələbinə uyğun durğu işarəsi işlədilir.

SADƏ CÜMLƏ

CÜMLƏNİN ŞƏXSƏ GÖRƏ NÖVLƏRİ

Cümlənin şəxslə və ya şəxssiz olması **mübtədaya** görə müəyyənləşir. **Mübtədasi olan** cümlələr **şəxslə cümlə** sayılır.

Cümlənin şəxsə görə aşağıdakı növləri vardır: **müəyyən şəxslə, qeyri-müəyyən şəxslə, ümumi şəxslə, şəxssiz cümlələr**.

Müəyyən şəxslə cümlələrin həm **mübtədasi**, həm də **xəbəri** olur; **qeyri-müəyyən şəxslə, ümumi şəxslə, şəxssiz cümlələrdə** isə **yalnız xəbər** olur.

1. MÜƏYYƏN ŞƏXSİLƏ CÜMLƏLƏR

Müəyyən şəxslə cümlələr **mübtədasi olan** və ya **asanlıqla bərpa edilən** cümlələrdir. Onların bir qisminə mübtədə iştirak etməsə də, onu asanlıqla **bərpa etmək** olur.

Mən sabah yola düşəcəyəm.

Cavanlar futbol oynayırdılar.

Mübtədə kimi nəzərdə tutulan **mən, sən, biz, siz** sözlərinin bərpası xəbərdəki şəxs şəkilçilərinin köməyi ilə mümkün olur.

Oxumağa başlayıram. – Mən.

Çalmağa başlayırsan. – Sən.

Buraxılmış mübtədə **III** şəxsdə olduqda onu əvvəlki cümlələrin köməyi ilə bərpa etmək olur.

İkinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməsinə görə müəyyən şəxslə cümlələr **müxtəsər** və **geniş** olur. Yalnız baş üzvlərdən ibarət olan cümlə **müxtəsər**, ikinci dərəcəli üzvlərin də iştirak etdiyi cümlə **geniş** cümlə adlanır.

QEYD: Qeyri-müəyyən şəxslə, ümumi şəxslə, şəxssiz cümlələr də **müxtəsər** və **geniş** ola bilər. Qeyri-müəyyən şəxslə, ümumi şəxslə, şəxssiz cümlələrin **müxtəsər forması yalnız xəbərdən** ibarətdir.

2. QEYRI-MÜƏYYƏN ŞƏXSLİ CÜMLƏLƏR

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr hərəkət və ya hökmün qeyri-müəyyən şəxsə aid olduğunu bildirən sadə cümlələrdir. Belə cümlələrdə işin icraçısı, adətən, **bir və ya bir qrup şəxsdən** ibarət olur. Danışanı və dinləyəni işin icraçısı yox, **işin özü, proses** maraqlandırır. Belə cümlələrdə real işdən söhbət getmədiyi üçün **real icraçı da** olmur.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin bir qisminə *elə bil, elə bil ki, sanki, deyəsən, guya ki* və s. modal sözlər işlənir.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin xəbəri **üçüncü şəxsin cəmində** olur:

Qaliblərə mükafat verdilər.

Müxtəsər və geniş ola bilir.

3. ÜMUMİ ŞƏXSLİ CÜMLƏLƏR

Ümumi şəxslı cümlələr hərəkət və hökmün hamıya aid olduğunu bildirən sadə cümlələrdir. Belə cümlələr əksərən **atalar sözləri və məsəllərdən, hikmətli sözlərdən və aforizmlərdən** ibarət olur. Ümumiləşmiş mənalar ifadə edir.

Daha çox **ikinci şəxsin təki və üçüncü şəxsin cəmində** olur:

Bu günün işini sabaha **qoyma**.

Cücəni payızda **sayarlar**.

Müxtəsər və geniş ola bilir.

4. ŞƏXSSİZ CÜMLƏLƏR

Şəxssiz cümlələr mübtədasi olmayan və onun təsəvvür edilməsi qeyri-mümkün olan sadə cümlələrdir. Şəxssiz cümlələrin xəbəri **üçüncü şəxsin təkində** olur:

Ərizəyə **baxıldı**.

Şəxssiz cümlələr **ismi və feli xəbərli** olur. Belə cümlələrin xəbəri **frazeoloji vahidlərlə** də ifadə olunur.

Müxtəsər və geniş ola bilir.

5. ADLIQ CÜMLƏLƏR

Adlıq cümlələr əşyanın, hadisənin adını çəkməklə onun mövcudluğu haqqında məlumat verən sadə cümlələrdir. Adlıq cümlələrin **xəbəri olmur**. Adlıq cümlələrdə mübtədə **isimlə, ismi birləşmələrlə** ifadə olunur və **adlıq** halda olur:

Dəniz kənarı. Sakit hava. Ay işığı.

Adlıq cümlələr ən çox **dram əsərlərinin remarkalarında, şeir və nəsrə, qəzet və jurnal məqalələrində** işlədilir.

Adlıq cümlələr insanın həyəcan və düşüncələrini yığcam və təsirli ifadə etmək üçün ən yaxşı vasitələrdəndir.

Müxtəsər və geniş ola bilir.

6. SÖZ – CÜMLƏ

Söz-cümlələr üzvlənməyən cümlələrdir. Üç formada düzəlir:

1) Ədatlarla (**bəli, hə, yox, xeyr, əsla**):

– Darıxırsan?

– **Xeyr**.

2) Modal sözlərlə (**əlbəttə, bəlkə, şübhəsiz, görünür, sözsüz, yəqin...**):

– Gedəcəksən?

– **Əlbəttə**.

3) Nidalarla (**əhsən, eh, paho**):

Hamı bu gənci alqışladı:

– **Əhsən!**

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

Mürəkkəb cümlələr iki yerə bölünür: **tabesiz** və **tabeli**.

Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin bir sıra **oxşar cəhətləri** vardır:

– hər ikisi iki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsindən əmələ gəlir;

– hər ikisinin tərkib hissələri arasında zaman, qarşılaşdırma, səbəb, nəticə və s. kimi məna əlaqələri olur;

– hər ikisinin tərkib hissələri intonasiya və bağlayıcıların köməyi ilə əlaqələnir.

Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin mühüm **fərqləri** də vardır:

– tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəfləri bərabərhüquqlu olur, tabelidə isə tərkib hissələrdən biri (budaq cümlə) o birindən (baş cümlədən) asılı olur;

– tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələr fikrin ifadəsində eyni dərəcədə, bərabər şəkildə iştirak edir, tabelidə isə tərkib hissələrdən biri (budaq cümlə) o biri tərkib hissədəki fikri aydınlaşdırmaqla fikrin ifadəsinə xidmət edir;

– tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri tabesizlik bağlayıcıları, tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri tabelilik bağlayıcıları ilə əlaqələnir. Hətta bunların intonasiyasında da fərq olur.

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Bərabərhüquqlu sadə cümlələrin birləşməsindən yaranır.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri ya **intonasiya** ilə, ya da **intonasiya** və **tabesizlik bağlayıcıları** ilə əlaqələnir.

Tərkib hissələri intonasiya ilə əlaqələnən tabesiz mürəkkəb cümlələr **bağlayıcısız**, bağlayıcıların köməyi ilə əlaqələ-

nən tabesiz mürəkkəb cümlələr isə **bağlayıcı** tabesiz mürəkkəb cümlələr adlandırılır.

Bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələrdə **ilə** istisna olunmaqla bütün tabesizlik bağlayıcılarından istifadə olunur.

Birləşdirmə, iştirak və inkar bağlayıcıları daha çox **zaman əlaqəli** tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirir.

Qarşılaşdırma bağlayıcıları ancaq **qarşılaşdırma əlaqəsinə**, **bölüşdürmə** bağlayıcıları ancaq **bölüşdürmə əlaqəsinə**, **aydınlaşdırma** bağlayıcıları isə ancaq **aydınlaşdırma əlaqəsinə** xidmət edir.

QEYD: **Qarşılaşdırma, iştirak, inkar və bölüşdürmə** bağlayıcıları tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında yazıda **vergül** qoyulur.

MƏNA ƏLAQƏLƏRİ

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında aşağıdakı məna əlaqələri olur:

1) Zaman əlaqəsi

Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində **eyni zamanda** baş verən hadisələr sadalanır.

Tərkib hissələrin sayı bəzən **ikidən artıq** olur.

Tərkib hissələrin **yerini dəyişmək** də mümkündür.

Belə cümlələrin bir qisminə **ortaq zaman zərfliyi** olur:

Baxdıqca insanın gözü qaralır,

Şair olmayan da xəyala dalır (S.Vurğun).

2) Ardıcılıq əlaqəsi

Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində **müəyyən ardıcılıqla baş verən hadisələr** sadalanır.

Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin də tərkib hissələrinin sayı **ikidən çox** ola bilər.

Qatar dayandı, sərnişinlər düşdü.

3) Səbəb-nəticə əlaqəsi

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə birinci tərkib hissədəki iş **səbəbi**, ikinci tərkib hissədəki iş onun **nəticəsini** bildirir.

Bu cümlələrin hər birində birincə tərkib hissə səbəbi, ikinci tərkib hissə birincidən doğan nəticəni bildirir:

Yağış yağdı, toz yatdı.

4) Aydınlaşdırma əlaqəsi

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələrdən biri **ümumilik** bildirir, o biri onu **aydınlaşdırır**.

Ümumilik bildirən hissədən sonra, əsasən, iki nöqtə qoyulur (nöqtəli vergül də qoyula bilər). Məsələn: Uzun qış axşamı idi; külək dəhşətli bir sızıltı ilə qanadlarını divara çırpır, üzü qılınc kimi kəsirdi (M.C.).

5) Qarşılaşdırma əlaqəsi

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrindəki iş və hadisələr bir-biri ilə **qarşılaşdırılır**.

Əksərən qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında **mənaca ziddiyyət** olur, lakin bəzən tərkib hissələrdəki fikirlər, iş və hadisələr, sadəcə olaraq, **qarşılaşdırılır, müqayisə edilir, fərqləndirilir**:

Zəng vuruldu, amma uşaqlar gəlib çıxmədılar.

6) Bölüşdürmə əlaqəsi

Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələrdəki iş və hadisələr növbə ilə **bir-birini əvəz edir**, yaxud da iki işdən yalnız **birinin mümkünlüyü** ifadə olunur.

Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr yalnız bölüşdürmə bağlayıcılarının iştirakı ilə yaranır.

Gah, gah da (gah da kı) bağlayıcıları işlənəndə hadisələr növbələşir: Gah yağış yağır, gah da külək əsir.

Ya, ya da (ya da kı, yaxud da) bağlayıcıları işləndikdə müxtəlif hadisələrdən birinin mümkünlüyü ifadə olunur: Ya sən gəlməlisən, ya da mən.

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Tabeli mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələrdən biri qrammatik cəhətdən **müstəqil**, digəri ondan **asılı** olur. Müstəqil hissəyə **baş cümlə**, baş cümlədən **asılı olan**, onu izah edib aydınlaşdıran hissəyə **budaq cümlə** deyilir.

Budaq cümlələri baş cümləyə bağlayan vasitələr:

1) intonasiya

2) tabelilik bağlayıcıları

Tərkib hissələri intonasiya və tabelilik bağlayıcıları ilə əlaqələnen tabeli mürəkkəb cümlələrdə **baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir.**

Bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində çox zaman budaq cümlə vasitəsilə müəyyənləşən, aydınlaşdırılan **bu, o, buna, ona, bunda, onda, belə, elə, o qədər, o zaman** və s. sözlər – **işarə əvəzlilikləri – qəlib sözlər** işlənir. Baş cümlədə qəlib sözlər işlənmədikdə onları təsəvvür və bərpa etmək mümkündür;

3) bağlayıcı sözlər – sual əvəzlilikləri (kim, nə, necə, nə cür, hansı, nə vaxt, haçan, hara, nə qədər, neçə). Bağlayıcı sözlər çox vaxt **ki** ədati ilə birgə işlənir.

Bağlayıcı sözlər əsasında qurulan **budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir.**

Budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcı sözlə bağlandıqda baş cümlədə müxtəlif cümlə üzvü vəzifələrində əvəzlik-sözlər (işarə əvəzlilikləri) işlənir. Belə sözlər **qarşılıq söz** adlanır. Cümlədə qarşılıq bildirən söz olmadıqda onu bərpa etmək olur.

Əgər, hərgah, madam ki, indi ki, bir halda ki və s. Bağlayıcıların da əlaqə yaratdığı cümlələrdə **budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir.**

YADDAŞ: Bağlayıcı sözlər bağlayıcılardan fərqli olaraq, **cümlə üzvü** olur.

4) –sa² şəkilçisi və -mı⁴ – bu halda da **budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir.**

Yazıda tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bir-birindən vergüllə ayrılır.

QEYD: Budaq cümlə baş cümləyə **ki, çünki, ona görə ki, ona görə də, indi ki, bir halda ki, madam ki** bağlayıcıları ilə bağlandıqda **kidən sonra, o biri bağlayıcılardan** isə əvvəl vergül qoyulur.

BUDAQ CÜMLƏLƏRİN NÖVLƏRİ

Budaq cümlələr cümlə üzvlərinə uyğun olaraq aşağıdakı növlərə ayrılır:

I. Mübtəda budaq cümləsi

II. Xəbər budaq cümləsi

III. Tamamlıq budaq cümləsi

IV. Təyin budaq cümləsi

V. Zərflik budaq cümlələri:

1) tərz-i-hərəkət budaq cümləsi

2) yer budaq cümləsi

3) zaman budaq cümləsi

4) kəmiyyət budaq cümləsi

5) səbəb budaq cümləsi

6) məqsəd budaq cümləsi

VI. Şərt budaq cümləsi

VII. Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi

I. MÜBTƏDA BUDAQ CÜMLƏSİ

Mübtəda budaq cümləsi ya baş cümlənin **buraxılmış mübtədası** əvəzində işlənir, yaxud da baş cümlədə **işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədamı** izah edir:

Hamıya məlumdur **ki**, (nə?) payızda meyvə bol olur. Məktubda o da yazılmışdı **ki**, (nə?) havalar soyuyur.

Bəzən mübtədə **budaq cümləsi** baş cümlədən **əvvəl** gəlir və ona bağlayıcı sözlə bağlanır:

Kim ki intizamlıdır, qələbəyə də o nail olur.

Mübtədə budaq cümləsi **isimləşmiş feli sifət tərkibləri** ilə sadələşdirilir.

II. XƏBƏR BUDAQ CÜMLƏSİ

Xəbər budaq cümləsi baş cümlənin işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunmuş **ismi xəbərini izah edib aydınlaşdırır**. Baş cümlənin xəbəri adətən **odur, o idi, bu idi, elədir, belədir, oradadır, buradadır, onun üçündür, bunun üçündür** sözləri ilə ifadə olunur:

İgid odur **ki**, (kimdir?) atdan düşsə, atlana.

Xəbər **budaq cümləsi** bəzən baş cümlədən **əvvəl** gəlir və baş cümləyə bağlayıcı sözlərlə bağlanır:

Hər kim tez gəlsə, bu yer **onundur**.

Belə cümlələri **sadələşdirdikdə** budaq cümlə baş cümlədəki əvəzlilik-qəlibin yerini tutur: Bu yer **tez gələnindir**.

III. TAMAMLIQ BUDAQ CÜMLƏSİ

Tamamlıq budaq cümləsi ya baş cümlənin **tamamlığı əvəzində** işlənir, yaxud da baş cümlədə işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunan **tamamlığı izah edir**:

Hiss edirəm **ki**, (nəyi?) biz qalib gələcəyik.

Onu da bilirəm **ki**, (nəyi?) işləməyən dişləməz.

Tamamlıq budaq cümləsi daha çox baş cümlənin **feli xəbərinə**, bəzən də **ismi xəbərinə** aid olur:

Heç onun ixtiyarı yoxdur **ki**, (nəyə?) sənə bir söz desin. Əminəm **ki**, (nəyə?) hər şey yaxşı olacaq.

Bəzən tamamlıq **budaq cümləsi** baş cümlədən **əvvəl** gəlir və **ona bağlayıcı sözlə bağlanır**:

Kim ki çıxış edirdi, onu alqışlayırdılar.

Tamamlıq vasitəsiz və vasitəli olduğu kimi, tamamlıq budaq cümlələri də vasitəsiz və ya vasitəli tamamlığın suallarına cavab verir.

IV. TƏYİN BUDAQ CÜMLƏSİ

Təyin budaq cümləsi **baş cümlənin** isimlə (və ya isimləşmiş sözlərlə) ifadə olunmuş hər hansı **bir üzvünü təyin** edir və **necə?, nə cür?, hansı?** suallarından birinə cavab verir. Budaq cümlələr baş cümlədəki **elə, elə bir, o** işarə əvəzliliklərini – qəlib sözləri izah edir:

Bizə **elə** döyüşçü lazımdır **ki**, qəlib gəlsin.

Baş cümlədə qəlib söz işlənməyə də bilər, lakin onu bərpa etmək mümkündür:

Kitab var **ki**, oxumaq olmur.

Elə kitab var **ki**, oxumaq olmur.

Bəzən təyin **budaq cümləsi** baş cümlədən **əvvəl** gəlir və **ona bağlayıcı sözlə bağlanır**:

Kimə ki inanırsan, o adamı çağır.

V. ZƏRFLİK BUDAQ CÜMLƏLƏRİ:

1) Tərzi-hərəkət budaq cümləsi

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin **nə cür icra olunduğunu** bildirir.

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi baş cümlənin feli xəbərinə aid olur, baş cümlədə işlənmiş **elə, belə** əvəzlilik-qəliblərin mənasını izah edir və **necə?, nə cür?** suallarına cavab verir:

Oğru **elə** çıxırdı **ki**, doğrunun bağı yarıldı.

Elə oxu **ki**, hamı başa düşsün.

Bəzən tərz-i-hərəkət **budaq cümləsinin** əvvəlində **elə bil, guya, sanki, deyəsən** modal sözləri işlənir və müqayisə məzmunu yaradır:

Yağış elə yağır ki, **elə bil (sanki, elə bil ki)** göydən yerə çay axırdı.

Bəzən budaq cümlə baş cümlənin **ismi xəbəri ilə** əlaqələnir və **dərəcə çalarına** malik olur:

Hava **elə** isti idi, (nə dərəcədə?) nəfəs almaq olmurdu.

Tərz-i-hərəkət budaq cümləsi bəzən baş cümlədən əvvəl gəlib, ona bağlayıcı sözlə (**necə, nə cür, necə ki, hər necə**) bağlanır. Baş cümlədə isə qarşılıq bildirən **elə, eləcə də, o cür** sözlərindən biri işlənir:

Necə istəyirsən, **elə** də danış.

2) Yer budaq cümləsi

Yer budaq cümləsi baş cümlədəki **hərəkətin yerini bildirir** və **haraya?, harada?, haradan?** suallarından birinə cavab verir.

Yer budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gəlir və baş cümləyə bəzən **haraya (haraya ki), harada (harada ki), haradan (haradan ki)**, bəzən də **o yerə ki, o yerdə ki, o yerdən ki, bir yerə ki, bir yerdə ki, bir yerdən ki** və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Baş cümlədə isə qarşılıq bildirən **oraya, orada, oradan** sözlərindən biri işlənir (olmadıqda **bərpa etmək** olar) və budaq cümlə vasitəsilə izah olunur:

Haraya gedirəm, səni **orada** görürəm.

3) Zaman budaq cümləsi

Zaman budaq cümləsi baş cümlədəki **hərəkət və ya əlamətin zamanını bildirir** və **nə vaxt?, nə zaman?, haçan?** suallarına cavab verir.

Bir sıra budaq cümlələr kimi, zaman budaq cümləsi də baş cümlədən həm **sonra**, həm də **əvvəl** işlənə bilər.

Zaman budaq cümləsi baş cümlədən sonra işləndikdə baş cümləyə **ki** bağlayıcısı ilə bağlanır və baş cümlədə **o vaxt, o zaman, onda** sözləri işlənir:

Müəllim bu sözü **onda (o vaxt, o zaman)** dedi ki, şagirdlərin çoxu sinfi tərk eləmişdilər.

Zaman budaq cümləsinin baş cümlədən əvvəl işlənən növündə budaq cümlə baş cümləyə **o zaman ki, o gün ki, o vaxt ki, nə zaman ki, haçan ki, elə ki** və s. **bağlayıcı sözlərlə** bağlanır və baş cümlədə qarşılıq bildirən **onda** sözü işlənir:

Elə ki qış gəldi (nə zaman?), **onda** havalar soyuyacaq.

QEYD: Zaman budaq cümləsi **baş cümlədən əvvəl** gələrək ona **ki** bağlayıcısı ilə də bağlanır:

Təzəcə evdən çıxmışdı **ki**, qonaqların səsi eşidildi.

Zaman budaq cümləsi **feli bağlama tərkibləri** ilə sadələşdirilir:

Təzəcə evdən çıxanda qonaqların səsi eşidildi.

4) Kəmiyyət budaq cümləsi

Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədəki **hərəkətin və ya əlamətin miqdarını** bildirir, **nə qədər?** sualına cavab verir.

Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl işlənir və baş cümləyə **nə qədər, hər nə qədər** kimi **bağlayıcı sözlərlə** bağlanır. Baş cümlədə həmin sözlərə müvafiq olaraq qarşılıq bildirən **o qədər, o qədər də, bir o qədər, bir elə** sözləri işlənir və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir:

O, **nə qədər** istəmişdi, mən də **o qədər** apardım.

Baş cümlədə qarşılıq bildirən **o qədər** sözü işlənmədikdə onu bərpa etmək mümkündür:

Öz evindir, **nə qədər** istəyirsən, qal.

Öz evindir, **nə qədər** istəyirsən, **o qədər** qal.

(Öz evindir, istədiyən qədər qal.)

5) Səbəb budaq cümləsi

Səbəb budaq cümləsi baş cümlədəki **hərəkətin** və ya **əlamətin səbəbini** bildirir, **niyə?**, **nə üçün?**, **nəyə görə?**, **nə səbəbə?** suallarından birinə cavab verir.

Xüsusiyyətləri:

– Səbəb **budaq cümləsinin ifadə etdiyi iş** baş cümlədəki işdən **əvvələ aid** olur.

– Səbəb budaq cümləsinin xəbəri əksərən **felin xəbər şəklində** olur.

– Səbəb budaq cümləsi **feli sifət tərkibi** və **qoşma** şəklində sadələşir.

– Səbəb budaq cümləsi baş cümlədən sonra işlənir və ona **ki**, **çünki**, **ona görə ki**, **ondan ötrü ki** bağlayıcıları ilə bağlanır. Baş cümlədə **feli xəbərə** aid olduqda **hərəkətin**, **ismi xəbərə** aid olduqda **əlamətin** səbəbini bildirir:

Mən onu görə bilmədim, **çünki** dünən getmişdi.

Həyat çox maraqlıdır, **çünki** qurub-yaratmaq istəyirsən.

Bəzən baş cümlədə **ona görə**, **ondan ötrü**, **o səbəbə** qəlib sözləri işlənir, budaq cümlə baş cümləyə **ki** bağlayıcısı ilə bağlanır:

Bakının axşamları ona görə gözəldir **ki**, (nə üçün?) insanı yeni həyata səsləyir.

6) Məqsəd budaq cümləsi

Məqsəd budaq cümləsi baş cümlədəki **hərəkətin məqsədini** bildirir və **niyə?, nə üçün?, nə məqsədlə?** suallarından birinə cavab verir.

Xüsusiyyətləri:

– Məqsəd **budaq cümləsinin ifadə etdiyi iş** baş cümlədəki işdən **sonraya** aid olur.

– Məqsəd budaq cümləsinin xəbəri **əmr** və ya **arzu** şəkillərində olur.

– Məqsəd budaq cümləsi **məsdər tərkibi** və **qoşma** şəklində sadələşir:

– Məqsəd budaq cümləsi baş cümlədən sonra işlənir və ona **ki** bağlayıcısı ilə bağlanır. Baş cümlədə məqsəd zərfliyi (qəlib söz) vəzifəsində **ona görə, ondan ötrü** sözləri də işlənə bilər:

O, istirahətə **ona görə (ondan ötrü)** getdi **ki**, sağlamlığını qoruyub saxlasın.

QEYD: Məqsəd budaq cümləsinə səbəb budaq cümləsindən **nə məqsədlə?** sualı ilə seçmək lazımdır.

VI. ŞƏRT BUDAQ CÜMLƏSİ

Şərt budaq cümləsi baş cümlədəki **hərəkətin şərtini** bildirir və **hansı şərtlə?** sualına cavab verir.

Şərt budaq cümləsi baş cümləyə **əgər, hərəgah, madam ki, indi ki, bir halda ki** bağlayıcıları və ya **-sa, -sə** şəkilçisi ilə bağlanır:

Əgər yağış yağmasa, gedəcəyik.

Baş cümlə **əvvəl** işləndikdə onun tərkibində **bu şərtlə, o şərtlə, bir şərtlə** qəlib sözlərindən biri iştirak edir:

Sizə **o şərtlə** icazə verərəm ki, sözünüzün üstündə durasınız.

Şərt budaq cümləsi baş cümləyə yalnız intonasiya ilə də bağlanır:

Get deyir, get. İşlə deyir, işlə.

VII. QARŞILAŞDIRMA BUDAQ CÜMLƏSİ

Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlədəki fikirlər bir-biri ilə **qarşılaşdırılır**.

Budaq cümlənin bu növü baş cümlədən **əvvəl** işlənir, baş cümləyə **nə qədər** bağlayıcı sözü, həmçinin yanaşı işlənmiş **-sa, -sə** şəkilçisi və **da, də, belə** ədatları ilə bağlanır:

Sən **nə qədər çalışsan da**, yenə azdır.

Da, də ədatı budaq cümlənin tərkibində də işlənə bilər:

Şəhərə **də** gedibsə, tez qayıtmalıdır.

Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin başqa bir növündə budaq cümlə baş cümləyə **hərçənd, hərçənd ki, düzdür, doğrudur** sözləri ilə bağlanır, qarşılaşdırma məqsədilə cümlənin əvvəlində **amma, ancaq, lakin** bağlayıcılarından biri işlənir: **Hərçənd** gecikdi, **amma** bunun da bir xeyri var.

VASİTƏSİZ VƏ VASİTƏLİ NİTQ

1. VASİTƏSİZ NİTQ

Başqasının eynilə işlətdiyimiz sözləri **vasitəsiz nitq** adlanır.

Bu cür cümlələr iki hissədən – **müəllifin sözlərindən** və **vasitəsiz nitqdən** ibarət olur:

müəllifin sözü (M)

vasitəsiz nitq «V»

Müəllim dedi:

«Dərsə vaxtında gəlin».

Müəllifin sözləri çox zaman **dedi, əmr etdi, düşündü, fikirləşdi, soruşdu** kimi sözlərlə – **nitq felləri** ilə bitir, daha çox **müəyyən şəxslə cümlə** şəklində formalaşır.

Yazıda vasitəsiz nitqi fərqləndirmək üçün **dırnaq işarəsindən** və ya **tiredən** istifadə edilir. Vasitəsiz nitq müəllif (avtor) təhkiyəsinə daxil olduqda **dırnaq arasına** alınır, dialoqun tərkib hissəsi olduqda, adətən, **tire** ilə verilir.

Vasitəsiz nitq beş vəziyyətdə işləyə bilər:

a) müəllifin sözlərindən sonra:

Qonaq dedi: «Getmək vaxtıdır». (M: «V».)

b) müəllifin sözlərindən əvvəl:

«Muzey haradadır?» – deyən qonaq soruşdu. («V?» – m.)

s) müəllif sözlərinin arasında:

O, üzünü çevirib: «Yaxşı yol», – dedi. (M: «V», – m.)

ç) müəllifin sözlərindən əvvəl və sonra:

«Telefonu götür, – dedi, – hər şey yaxşıdır». («V, –m, –v».)

d) müəllif nitqi ilə vasitəsiz nitq ardıcıl növbələşə də bilər:

Çamadanını götürüb: «Hər şey yaxşı olacaq, – dedi, – səbirli olun». (M: «V, –m, –v».)

2. VASİTƏLİ NİTQ

Başqasının nitqinin dəyişilmiş şəkildə verilməsi **vasitəli nitq** adlanır. Vasitəsiz nitq vasitəli nitqə çevrilər-

kən **ki** bağlayıcısından istifadə olunur, dırnaqlar və tire atılır. Bu zaman xitablara, nidalara və vasitəsiz nitq üçün zəruri olan digər əlamətləri saxlamağa ehtiyac olmur.

Vasitəli nitq **budaq cümlə şəklində** formalaşır və müəllif nitqindən sonra işlənir.

SİTATLAR

Öz fikrini **əsaslandırmaq və ya aydınlaşdırmaq üçün** başqasının söylədiklərindən, yazdıqlarından gətirilən dəqiq çıxarışlar **sitat** adlanır. Fikrin **ilkin mənbəyi** göstərilir.

Əgər sitat tam şəkildə verilmirsə, ixtisar edilirsə, buraxılmış sözlərin yerinə **üç nöqtə** qoyulur.

DİL VƏ DİLÇİLİK

DİL HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Dil **ünsiyyət** vasitəsidir. Dil insan cəmiyyətində meydana gəlir, ona görə də **ictimai hadisə** sayılır.

Dilin yaranması üçün insan orqanizminin **fizioloji** cəhətdən müəyyən **şəklə** – indiki vəziyyətə düşməsi vacib şərtlərdəndir.

Dil üçün çox vacib hesab edilən, şüurun – təfəkkürün akkumulyatoru rolunu oynayan **beyinin** bu biçimdə müəyyənləşməsi də **bədənin şaquli quruluşu** ilə bağlı olmuşdur.

DİLİN FUNKSIYALARI

Dil orqanizmdə **ikinci siqnal sisteminin nəticəsidir** ki, bu da canlılardan ancaq insana aiddir. İrqi əlamətlər (üzün, saçın rəngi və forması, gözün, sifətin quruluşu və başqa zahiri antropoloji cizgilər) kimi **dil irsi xarakter daşımır**. Dil bioloji hadisə deyil.

Küçə hərəkəti qaydalarını göstərən işarələr, gəmilərdə bayraqlarla verilən siqnallar, müxtəlif jestlər, əl-qol hərəkətləri də ünsiyyət vasitəsi hesab edilir.

Funksiyaları:

- 1) **ünsiyyət vasitəsi olmaq**
- 2) **əşya və hadisələri adlandırmaq**
- 3) **fikir ifadə etmək**

YAZI

Yazı səsli dilin müəyyən norma ilə qavrayışını təmin edən **işarələr sistemidir**.

Yazı insanların uzaq məsafələrlə əlaqə yaratmaq, hətta gələcək nəsillərlə də ünsiyyət saxlamaq ehtiyacından yaranmışdır.

Yazının növləri:

1) əşyevi yazı

2) şəkli (piktoqrafik) yazı

3) fikri (ideoqrafik) yazı

4) hərfi (fonoqrafik) yazı – yazının ən mükəmməl, ən çevik formasıdır.

Heca yazısı (sillabik yazı) hərfi yazının ilk mərhələsinə aiddir: bir neçə səs bir işarə ilə verilirdi. Qədim misirlilər, assuriyalılar heca yazısından istifadə ediblər.

Dünyada ilk yazı daş, metal, ağac üstündə oyma şəklində olmuşdur.

Şekli və fikri yazılardan bu gün də istifadə olunur. Kimya dərslərində istifadə olunan işarələr, bürclər, yol hərəkəti qaydalarını göstərən işarələr ideoqrafik yazı nümunələridir.

DİLÇİLİK VƏ

ONUN ELMLƏR İÇƏRİSİNDƏ YERİ

Dilçilik elmi **dili** tədqiq edir. Türklərin ilk ən böyük dilçisi XI əsr alimi **Mahmud Qaşğarlıdır**.

Dilçiliyin müxtəlif şöbələri var. Buna fonetika, leksikologiya, morfolojiya və sintaksis aiddir. Dilçiliyin əsas sahələri isə bunlardır: **etimologiya, lüğətçilik, dialektologiya**.

1. Etimologiya

Mənşə sözünün sinonimi kimi işlənir. Yunanca **etimon** (əsl, həqiqət, sözün əsas mənası) və **logos** (təlim, elm) hissələrindən ibarətdir. Dilçiliyin bu sahəsi sözün mənşəyini, nədən törəməsini öyrənir. Etimologiya iki cürdür:

- elmi etimologiya
- xalq etimologiyası

Sözün əslini bərpa etmək, onun başqa sözlərlə və mənalarla əlaqəsini öyrənmək **etimoloji təhlil** adlanır:

1) **Azərbaycan**. Görkəmli türk tarixçisi **Rza Nur** bu sözü **Xəzər** tayfasının adı ilə bağlayır.

2) **Qarabağ**. Bu toponim də iki hissədən ibarətdir: **qara** və **bağ**. «**Qara**» qədim dilimizdə «**böyük**» mənasındadır, «**bağ**» isə qədim türk tayfalarından birinin adıdır.

3) **Arsak**. İndiki Qarabağın qədim adıdır. Bu yer adı – toponim iki hissədən ibarətdir: **ar** və **sak**. «**Ər**» sözü qədim dilimizdə igid, cəngavər, qoçaq mənasındadır, «**sak**» isə qədim türk tayfalarından birinin adıdır.

2. Lüğətçilik

Dilçiliyin **təcrübi** sahələrindən biridir. Lüğətlərin **tərtib** olunma, yaranma **prinsiplərini** öyrənir. **Lüğətçiliklə (leksikoqrafiya)** məşğul olan mütəxəssis **lüğətçi (leksikoqraf)** adlanır. Məşhur **lüğətçilər**:

XI əsr – Mahmud Qaşğarlı. «**Divanü lüğət-it-türk**» (Türk dillərinin divanı – toplusu).

XIII-XIV əsrlər – Cəmaləddin ibn Mühənnə, Hinduşah Naxçıvani, Hümam Təbrizi.

XIX əsr – Mirzə Məhəmmədəli Kazım bəy.

XX əsrin əvvəlləri – Sultan Məcid Qənizadə, Üzeyir Hacıbəyov, Qarabəy Qarabəyov, Əliğa Şıxlinski.

XX əsrin 40-cı illəri – Heydər Hüseynovun rəhbərliyi ilə çıxmış «**Rusca-azərbaycanca lüğət**» (4 cilddə) və **Əliheydər Orucovun** müəllifliyi və redaktəsi ilə 1964–1987-ci illərdə nəşr olunmuş «**Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti**» (4 cilddə) yaranır.

Digər lüğətlər də vardır: **tərcümə lüğətləri, izahlı lüğətlər, terminoloji lüğətlər**.

3. Dialektologiya

Məhəlli xarakter daşıyan **dil təzahürlərini**, yəni **dialekt** və **şivələri (regionları)** öyrənən dilçilik sahəsidir.

Ədəbi dildə: **gəlir, alır, görür, qurur.**

Qazax dialektində: **gəler, aler, görör, qurur.**

Bədii əsərlərdə obrazların nitqini fərdiləşdirmək üçün işlədilən məhəlli sözlərə **dialektizm** deyilir.

AZƏRBAYCAN DİLİ

Azərbaycan dili azərbaycanlıların ana dilidir. Bu dil respublikamızda 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyada Azərbaycan dili kimi təsbit olunmuşdur. Konstitusiyanın 21-ci maddəsində yazılır:

«Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir».

TÜRK DİLLƏRİ AİLƏSİ

Dünyada 3.500-dən çox dil var. **Bir kökdən** törəyən dillər **qohum dillər** sayılır. Qohum dillərin hamısına birlikdə **dil ailəsi** deyilir. Azərbaycan dili **türk dilləri ailəsinə** mənsubdur.

Qədim türk dilinin qrupları: **oğuz, qıpçaq, qarluq** və s.

Oğuz qrupu: **türk, Azərbaycan, türkmən, qaqauz.**

Qıpçaq qrupu: **qazax, qırğız, başqırd, tatar, qumuq.**

Qarluq qrupu: **özbək, uyğur, salar.**

Bugünkü Azərbaycan dilinin fonetik sistemi, əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşu **ilk orta əsrlərdə (birinci minilikdə)** təşəkkül tapmışdır.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN MORFOLOJİ QURULUŞU

Dillərin **tipoloji bölgüsündə** sözlərin **morfoloji quruluşu** əsasdır. Dillər tipoloji baxımdan aşağıdakı qruplara bölünür:

1) Kök (amorf) dillər sözün kökü dəyişmir və şəkilçi yoxdur: **çin**.

2) Flektiv dillər həm sözün kökü içəridən dəyişir, həm də şəkilçi sözün müxtəlif yerlərində gəlir. Sözlərdə ön şəkilçi (prefiks), iç şəkilçi (infiks), son şəkilçi (sufiks) işlənir: **ərəb**.

3) İltisəqi (aqlütinativ) dillər– kök sabit qalır, şəkilçilər isə sözün kökünə artırılır: **Azərbaycan**.

Sözün **əvvəlinə şəkilçi** artırılması (**la+qeyd, a+normal**), sözdən şəkilçini ayırarkən **kökün mənə** verməməsi (**bio+loji, frazeo+logiya, lüğə+vi**), **l,-q,-k** şəkilçilərinin olmasına baxmayaraq, həmin sözlərin kökdən ayrıla bilməməsi (**alçal, alçaq, kiçik, kiçil**) iltisəqi prinsipdən kənara çıxır.

İSTİSNA: na+dinc, na+kişi (dinc və kişi milli sözlərdir).

Dil və mədəniyyət. Dil və xalqın tarixi

Dildə yeni terminlərin yaranması **mədəni inkişaf**la bağlıdır. Mədəni səviyyənin qalxması isə ədəbi dilin **fəaliyyət dairəsini** genişləndirir və **ədəbi dil normalarını** möhkəmləndirir. Bununla da dialektin sosial işlənməsi **məhdudlaşır**. Ümumi mədəni səviyyənin inkişafı **elmin genişlənməsini** şərtləndirir.

Dilin inkişafının xalqın tarixi ilə bağlılığını iki istiqamətdə görmək mümkündür. Birincisi, qohum tayfaların birləşməsi nəticəsində bu tayfaların dili də birləşərək həmin xalqın dilinə çevrilir. Digər tərəfdən dil faktları müəyyən mədəni-tarixi hadisələrin aydınlaşmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, **Midiyanın** aparıcı tayfasının adı **mak** olmuşdur və bu söz qədim türkcədə **ilan** mənəsini bildirir.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QURULUŞU

Fonem anlayışı

Sözün mənasını dəyişən səs **fonem** adlanır: tələ-dələ, zaman-saman, dağ-sağ-çağ-bağ-tağ.

Dil vahidləri iki yerə ayrılır: **müstəqil** və **qeyri-müstəqil**.

1) Müstəqil dil vahidləri: **söz, cümlə**.

Onlar dilin formalaşması prosesində aparıcı rol oynayır.

2) Qeyri-müstəqil dil vahidi: **fonem**.

Fonem müstəqil dil vahidlərinin formalaşması vasitəsi kimi çıxış edir.

Vurğu

Azərbaycan dilində vurğunun üç növü vardır: **heca vurğusu, məntiqi vurğu, həyəcanlı vurğu**.

1) Heca vurğusu – sözlərdəki hecalardan birinin digərlərinə nisbətən qüvvətli tələffüz olunmasıdır.

2) Məntiqi vurğu – cümlədəki sözlərdən birinin digərlərinə nisbətən qüvvətli tələffüz olunmasıdır. Məntiqi vurğulu söz, adətən, xəbərin yanında olur. Ancaq intonasiyadan istifadə etməklə məntiqi vurğulu sözün yeri dəyişə də bilər.

3) Həyəcanlı vurğu – hiss və həyəcanları ifadə etmək üçün sözün qeyri-adi şəkildə tələffüz olunmasıdır.

İntonasiya

İntonasiya - nitqin ahəngi, ritmi, nitqin tempi və ya sürəti, intensivliyi, məntiqi vurğusu, tembri kimi hadisələrin məcmusundan ibarətdir. İntonasiya **modallıq** bildirir. Onun vasitəsilə **məlumat vermə, sual və əmr** intonasiyaları fərqləndirilir.

Xitabların, ara söz və ara cümlələrin intonasiyası da fərqlənir.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

ÜMUMİ MƏLUMAT

Hər kəsin cəmiyyət daxilində ümumi davranış normalarına tabe olan hərəkət mədəniyyəti olduğu kimi, **müəyyən normalara tabe olan danışıq – nitq mədəniyyəti** də olmalıdır. Amma nitqin gözəlliyi normalara formal əməl olunmasında deyil. Şübhəsiz, nitqin məzmunu gözəl olmalı, danışıq dinləyənlərin səviyyəsinə uyğun gəlməli, anlaşılmalıdır. Danışan şəxs intonasiyasını yerli-yerində dəyişməklə diqqəti cəlb edib, dinləyənləri darıxmağa qoymursa, bu, **nitqin gözəlliyidir**.

“Mədəniyyət” sözü ərəbcə **şəhər** mənası verən «**mədinə**» sözündəndir. Maraqlıdır ki, bəzən «**ədəbi dil**» əvəzinə «**mədəni dil**», «**mədəniyyət dili**» ifadələri də işlədilir.

Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir. **Gözəl nitq** üçün ilk növbədə aşağıdakılar tələb olunur:

1) dilin özünün səlisliyi, ifadə imkanlarının genişliyi;

2)həmin dildən istifadə edənlərin hazırlığı, yəni dilin səlisliyindən, ifadə imkanlarının genişliyindən düzgün faydalanmaq vərdişlərinin olması.

Xalq ümumən milli mədəniyyətin, o cümlədən də nitq mədəniyyətinin qoruyucusu, daşıyıcısıdır.

Nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi və ifadəliliyi

Nitq mədəniyyətinin əsas şərtləri:

1) düzgünlük – dilin fonetik, leksik, qrammatik qayda-qanunları pozulmaması.

2) dəqiqlik – fikrin ifadəsi üçün bilavasitə **tələb olunan dil vasitəsinin** – sözün, ifadənin, cümlənin tapılması.

3) ifadəlik – ən müvafiq, **üslubi baxımdan ən uğurlu dil vasitəsini** tapıb işlətmək.

Nitqin düzgünlüyü hamıdan tələb olunur, nitqin dəqiqliyinə də hamı çalışmalıdır, nitqin ifadəliliyi isə, ilk növbədə, yazıçılara, şairlərə məxsusdur.

Nitq mədəniyyətinin həm ümumi (ictimai), həm də xüsusi (fərdi) məsələləri vardır:

1) Ümumi (ictimai) məsələlər: nitqin düzgünlüyü bütövlükdə cəmiyyətdən tələb olunur, yəni dilin qayda-qanunlarına hamı eyni dərəcədə riayət etməlidir.

2) Xüsusi (fərdi) məsələlər: hamı eyni cür dəqiq danışib yazmır, yaxud hamının nitqi gözəl (ifadəli) deyil.

Dil, nitq və nitq fəaliyyəti

Dil – **ünsiyyət vasitəsi** olub, mücərrəd işarələr sisteminə ibarətdir. **Nitq** – **ünsiyyət prosesidir**.

Dil **əsasdır**, nitq ondan **törəmədir**.

Dil tarixən çox **az dəyişikliklərə** uğrayır. Nitq isə ona **nisbətən dəyişkəndir**.

Nitq fəaliyyəti – nitqin təzahürü üçün lazım olan **ictimai, psixoloji və fizioloji** aktların sistemidir.

ƏDƏBİ DİLİNİN NORMALARI

Ədəbi dil xalq dilinin ciddi **fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik normaları** əsasında fəaliyyət göstərən formasıdır, yəni xalq dilinin **cilalanmış** təzahürüdür. Bu cəhətdən ədəbi dil **dialektə qarşı** durur və ondan fərqlənir. Ədəbi dil bütün **üslubların sistemidir**.

Ədəbi dilin **yazılı** və **şifahi** formaları var.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları mükəmməl, sabit normalara malikdir. Həmin normalar müəyyən **tarixi**

təkamülün məhsuludur. Bu cür normalılıq (normativlik) ədəbi dilin nisbi sabitliyindən, əhatəliliyindən və dilin daxili quruluşunu əks etdirməsindən irəli gəlir.

Dilin daxili quruluşunu onun fonetikasi, leksikası (lüğət tərkibi) və qrammatikası təşkil edir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları da buna uyğundur:

- 1) **fonetik** norma (orfoqrafik və orfoepik).
- 2) **leksik**, yaxud leksik-semantik norma.
- 3) **qrammatik** norma.

Fonetik norma

Sözün ədəbi dildəki yazılış qaydası **orfoqrafik norma**, tələffüz qaydası isə **orfoepik norma** adlanır.

Fonetik normada **dəyişmə** gec olur. Orfoepik və orfoqrafik normanın pozulması fonetik normanın pozulması deməkdir.

Leksik norma

Leksik norma hər bir şəxsdən **sözün mənasına bələd olmağı**, onu **düzgün, yerində işlətməyi** tələb edir.

Leksik (leksik-semantik) normanın keyfiyyətini **milli leksika** müəyyən edir. Alınma sözlərin forma və məzmunca milliləşməsi həmin leksik mühitdə gedir. Fonetik və qrammatik norma ilə müqayisədə leksik normada **dəyişkənlik daha tez** olur.

Milli leksika (əsl türk sözləri) ədəbi dildə alınma sözlərlə müqayisədə **daha fəaldır**, yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. **İkinci yeri milliləşmiş alınma leksika** tutur.

Ədəbi dildə **söyüşlərə, kobud və loru** sözlərə yer verilmir.

Dilimizdə özləsmə meyilləri

Özləsmə deyəndə alınma sözlərin yerində **millisini** işlətmə meyli nəzərdə tutulur. Dilimizdə XX əsrin **60-cı illərindən başlayaraq** özləsmə meyilləri müşahidə olunur.

Özləsmə hər cür yeni söz yaradıcılığı demək deyil. Bu proses daha çox **mövcud alınma sözlərin işlədilməsi əleyhinə yönəlir** və məhz həmin sözlər üçün qarşılıq tapmaq cəhdindən ibarət olur.

Özləsmə üç yolla gedir:

1) hər hansı yazıçının qədim mənbələrdən, xalq dilindən söz götürməsi və ya mövcud oxşarlıq əsasında söz yaratması yolu ilə;

2) cəmiyyətin özündə müəyyən hadisə ilə bağlı «söz partlayışı» yolu ilə;

3) türk dillərinin təsiri ilə

Vaxtilə **qurultay, bildiriş, görüntü, seçki, ildönümü** kimi sözlərin yaranması türkləşdirilmə prosesi ilə bağlı olmuşdur. Son zamanlar isə leksik vahidlər öz qeyri-türk mənşəli qarşılıqları ilə paralel işlənir və həmin sözlərin sinonimlik imkanlarını artırır:

duracaq, əyləc (tormoz),

saxlanc (maliyyə termini kimi),

dönəm (mərhələ), **çağdaş** (müasir), **durum** (vəziyyət),

yüzillik (əsr), **qaynaq** (mənbə),

özləşmə (xüsusiləşmə), **soyqırım** (genosid)

nəfəslik (fortuçka), **açıqca** (otkırıtka),

bölgə (ərazi), **çimərlik...**

Dili tərək etmiş bir sıra türk mənşəli sözlərin yenidən qayıtması da (bunlara **dirilən sözlər** deyilir) özləsmə prosesinin təsiri ilə baş verir: **çavuş, yarlıq, ulu, ulus, dürlü, araşdırma.**

Qrammatik norma

Qrammatik norma **sözlərin düzgün əlaqələndirilməsidir**:

1) **Miqdar saylarından sonra** gələn isimlər **təkdə** işlədilir: üç adam, beş şagird (üç adamlar, beş şagirdlər demək yanlışdır). Belə halda qrammatik forma pozulur.

2) **Adlara** (isim, sifət, say və s.) **kəmiyyət, mənsubiyyət, hal, xəbər kateqoriyasının əlaməti (şəkilçisi)** ardıcıl artırılır: şagird-lər-iniz-in-dir; dost-lar-ınız-dan-am;

3) **Fel kökünə təsirlilik, növ, şəkil, şəxs-xəbər əlaməti (şəkilçisi)** ardıcıl artırılır: gül-dür-ül-məli-dir; (gərək) yaz-ış-a-q;

Onlar tez-tez bizə gələrlərdi – cümləsində **qrammatik norma pozulub**. Çünki idi hissəciyinin şəkilçiləşmiş variantı olan -di sırasını pozub. Bu şəkilçi -lar² şəkilçisindən əvvəl gəlməli idi.

4) **Mübtəda ilə xəbər** cümlədə **şəxsə**, müəyyən dərəcədə isə **kəmiyyətə** görə uzlaşır; Sən müəllim-sən; Onlar şagird-dir-lər;

5) Cümlədə əvvəl **mübtəda**, sonra **tamamlıq**, daha sonra **xəbər** gəlir; **təyin** təyin olunan cümlə üzvünün önündə işlənir; **zərflik**, əsasən, xəbərdən əvvələ düşür.

Nitq normalarının tarixiliyi

Norma **tarixi kateqoriya**dır. Məsələn, XX əsrin 30-cu illərinə qədər Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikasında **sağr nun** adlı bir səs var idi, əlifbada xüsusi hərflə göstərilirdi: (H). Bu səs XX əsrin 30-cu illərindən sonra **fonetik normativliyini itirdi**.

Yaxud bir neçə il bundan əvvəl ədəbi dildə fəal işlənən **sosializm, kommunizm, kolxoz, sovxoz** və s. kimi sözlər artıq fəal nitq prosesindən çıxmışdır.

Nitq istisnaları

Ədəbi dilə aid müəyyən istisnalar da mövcuddur:

- 1) **öz dövrünü keçirmiş nitq vahidləri** üslublarda «**ilişib**» qalır;
- 2) **yeni nitq vahidləri** bir müddət **normativləşmiş**.

NATIQLIK SƏNƏTİ

Natıq nitq mədəniyyətinin əsas şərtlərinə – **düzgünlüyə, dəqiqliyə və ifadəliliyə** əməl edən **şəxsdir**.

Natıqlıq sənətinin **əsas tələbləri** aşağıdakılardır:

- 1) **Düzgün, dəqiq və gözəl** (ifadəli) danışmaq;
- 2) Auditoriyanın səviyyəsini, xarakterini nəzərə almaq, **auditoriya üçün anlaşılıq olmaq**;
- 3) **Nitqin intonasiyasına, ritminə fikir vermək** və onlara uyğun bədən, baş və əl-qol hərəkətləri etmək;
- 4) **Mümkün qədər yığcam danışmaq**, mətləbdən uzaqlaşaraq dinləyiciləri yormamaq;
- 5) **Nitqə (çıxışa, mühazirəyə və s.) əvvəlcədən hazırlaşmaq**, sonra isə təhlil edib konkret nəticələr çıxarmaq.

Natıqlıq həm bir **sənət**, həm də bir **elm** kimi lap çoxdan formalaşmışdır. Natıqlıq elminə **ritorika** da deyilir və natıqlıq liyin aşağıdakı sahələri mövcuddur:

- 1) **bədii natıqlıq**
- 2) **akademik natıqlıq**
- 3) **siyasi natıqlıq**
- 4) **inzibati-idarə natıqlıq**
- 5) **işgüzar natıqlıq**.

Natıqlıq sənətinin mühüm şərtlərindən biri **əl-qol hərəkətlərindən** – «**jestlərdən**» istifadə etməkdir. Jestlər nitqin təsirliliyini artırır, ona emosionallıq verir.

Bütün natıqların eyni jest sistemindən faydalanması mümkün deyil. Adətən, hər bir natıqın özünəməxsus jest üslubu olur.

NİTQ ETİKETLƏRİ

Hər bir xalqın öz milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına uyğun olaraq, **müraciət, görüşmə, ayrılma, təbrik** və s. formaları, ifadələri olur ki, onlara **nitq etiketləri**, yaxud **nitq yarlıqları** deyilir.

1) Müraciət etiketləri

Xanım! Cənab! Müəllim! Oğlum! Qızım! Əmi! Dayı! A bala! Qardaşoğlu! Bacıoğlu! Qardaş! Əzizim! Qadası! Dərdin alım! Başına dönüm!

Müsahib yaşca böyük olduqda, yaxud ortada tanışlıq olmadıqda ona “**siz**” deyə müraciət olunur.

Müraciət etiketləri **iki yerə** ayrılır:

– **rəsmi müraciət: Cənab prezident! Vətəndaş hakim!**

– **qeyri-rəsmi müraciət: Oğlum! Qadan alım!**

2) Görüşmə etiketləri

Salam! Salam-əleyküm! Əleyküm-salam! Xoş gördük! Gün aydın! Sabahımız xeyir! Axşamımız xeyir! Xoş gəlmişsiniz!

3) Ayrılma etiketləri

Xudahafiz! Əlvida! Salamət qalın! Sağ olun! Allah amanında! Gecəniz xeyrə qalsın! Xeyrə qənsər (qabaq, doğru) gedin! Uğur olsun! Yaxşı yol! Görüşənə qədər!

4) Təbrik etiketləri

Təbrik edirəm! Gözünüz aydın! Mübarəkdir!

Mübarək olsun! (hamısının cavabında: Sağ olun!)

5) Alqışlar

Allah sizə kömək olsun! Yastığımız yüngül olsun! Allah rəhmət eləsin! Görüm neylim, necə eliyim deməyəsiniz!..

6) Qarğışlar

Allah öldürsün! Allah evini yıxsın! Gözün tökülsün!..

7) Söyüşlər

Səni yerə soxum! Üzünə tüpürüm!..

QEYD: Son illərə qədər fəal işlənən **Yoldaş! Vətəndaş!** müraciət formaları artıq **qeyri-fəaldır**. Halbuki son illərə qədər, demək olar ki, işlənməyən **cənab** sözü artıq **geniş miqyasda** yayılmışdır.

ÜSLUBİYYAT

Dilin üslublarını öyrənən elmə **üslubiyyat** deyilir. Üslubiyyatın əsas vahidi **üslubdur**. Üslub üslubiyyatdan geniş anlayışdır. «**Üslub**» dedikdə dil vasitələrindən məqsədyönlü istifadə üsulu, forması nəzərdə tutulur.

Dil vahidlərindən məqsədyönlü istifadə iki baxımdan özünü göstərir: **fərdi** və **ümumi (funksional)**.

1. FƏRDI ÜSLUB

Fərdi üslub **xüsusi, yaxud şəxsi baxımdan** özünü göstərir.

Hər hansı bir fərdin şifahi, yaxud yazılı nitqində özünə-məxsus xüsusiyyətlər mövcuddur. Həmin xüsusiyyətlər bütövlükdə **fərdi üslubu** təşkil edir.

Fərdi üslub ayrıca fərdin, sənətkarın nitqidir və funksional üslublarının çoxunda özünü göstərir. Ən qabarıq ifadəsi isə **bədii üslubdur**. Bədii üslub, bir qayda olaraq, fərdin – müəllifin keçirdiyi ovqatın, emosiyaların təzahürü olduğundan **fərdilik** burada daha güclü şəkildə meydana çıxır.

Fərdi üslub funksional üslublardan fərqli olaraq, **xüsusi səciyyə daşıyır** və əsasən bir şəxsə (müəllifə) aiddir: **Füzuli üslubu, Vaqif üslubu, Səməd Vurğun üslubu** və s. Bəzən bu və ya digər dil xüsusiyyətlərini ümumilikdə daşıyan bir neçə şəxs (müəllif) də eyni bir üsluba aid olur: **mollanəsrəddinçilərin üslubu, füyuzatçıların üslubu**. Bu baxımdan “**üslubiyyat**” ancaq dilçilik anlayışdır, «**üslub**» isə daha geniş məzmunə malikdir: buna bəzən «**dəst-xətt**», «**yol**» və s. də deyilir.

Elmi, publisistik üslublarda və **məişət** üslubunda da nitq fərdiliyi öz əksini tapır, ancaq bu bədii üslubdakı qədər güclü deyil. **Rəsmi-işgüzar üslubda** isə **fərdilik**, demək olar ki, **yoxdur**.

2. FUNKSIONAL ÜSLUBLAR

Funksional üslublar **ümumi, yaxud ictimai baxımdan** özünü göstərir.

Funksional üslublar milli **ictimai təfəkkürün** müxtəlif sahələrini əks etdirir və bu üslublar birlikdə **ədəbi dili** təşkil edir. Ədəbi dilin fonetik, leksik və qrammatik normaları onun funksional üslublarının hər biri üçün **məcburidir**.

Hər dildə bir birini tamamlayan iki tendensiya mövcuddur:

1) İctimai təfəkkürdə **differentiasiya** – funksional **üslubların bir-birindən daha çox fərqlənməsinə** təkan verir.

2) İctimai təfəkkürdə **integrasiya** – funksional **üslubların bir-birinə yaxınlaşmasına** təsir göstərir.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN ÜSLUBLARI

Azərbaycan ədəbi dili **inkışaf etmiş funksional üslublar sistemində** malikdir. Həmin üslublar aşağıdakılardır:

- 1) **Bədii üslub.**
- 2) **Elmi üslub.**
- 3) **Publisistik üslub.**
- 4) **Məişət üslubu.**
- 5) **Rəsmi-işgüzar üslub.**

1. BƏDİİ ÜSLUB

Bədii üslub – milli bədii təfəkkürün ifadəsidir.

Əsas xüsusiyyətləri bunlardır: **obrazlılıq, emosionallıq.**

Funksional imkanlarının genişliyinə görə **bədii üslub** bir sıra hallarda ümumən **ədəbi-bədii dil** adlandırılır.

Obrazlılıq bütöv bir hadisədir. **Emosionallıq** (yaxud **ekspressivlik**), hər şeydən əvvəl, **obrazlılıqdan irəli gəlir**, obrazlı nitq, eyni zamanda emosional (və ya ekspressiv) nitqdır.

Obrazlılığın aşağıdakı **göstəriciləri** vardır:

1) **fonetik səviyyədə:**

- **alliterasiya** sözlərin əvvəlində eyni səslərin gəlməsi;
- **assonans** sözlərin müxtəlif hissələrində uyğun səslərin melodiya yaratması;
- **intonasiya;**
- **təkrar.**

2) **leksik səviyyədə:**

a) **məcəzın müxtəlif növləri;**

- **epitet** bədii təyindir: **dəmir iradə**
- **təşbeh** bənzətmədir. Onun iki forması vardır:
 - *Müfəssəl – **kimi, tək, elə bil, sanki** sözləri ilə düzəlir:

O, quş kimi uçar.

*Mükəmməl – heç bir qrammatik əlamət olmadan düzəlir:

Boyun sürahıdır, bədənin büllür.

– mübaliğə – şişirtmə: **Necəsən, bir ah çəkim,
Kür quruya, sal yana.**

– istiarə – metafora (köçürmə): **Dağlar yuyunur.**

– kinayə – sözün zahirən **müsbət mənada deyilib**, ancaq əslində **mənfi mənə** bildirməsidir. İki növü vardır:

*Yumorlu kinayə: **Ə, bu lap əjdahdır ki** (qorxaq haqqında).

*Satirik kinayə: **Millətin dərdini çəkməkdən çöpə dönüb** (millətə canı yanmayan haqqında).

b) frazeologiya, omonimlik, sinonimlik, antonimlik və s.

3) qrammatik səviyyədə:

– **inversiya** – söz sırasının dəyişməsi (xəbərin qəsdən əvvələ keçirilməsi): **Darayır saçlarını gün.**

– **qeyri-normativ cümlə konstruksiyalarının işlənməsi:**
Hamı şəhərə getdi, bacımdan başqa.

– **ellipsis** – ixtisar: Yazıçı və şairlərin əsərləri.

Bədii üslub aşağıdakı **formalarda** təzahür edir:

1) şeir dili – aydın seçilən ahəngə, ölçüyə, bölgüyə malik, qafiyələnən dildir;

2) nəsr dili – müəyyən süjetə malik təhkiyənin – hekayənin, povestin, romanın... dilidir;

3) dramaturgiya dili – monoloq və dialoqlardan ibarət səhnə dilidir.

Sözün fonetik funksiyası

Sözün bədii üslubdakı əsas işinə, vəzifəsinə **poetik funksiya** deyilir. Məndə bilavasitə **poetik funksiya** daşıyan **söz**, yaxud ifadə **poetizmdir**.

Poetizm – bədii sözdür.

Bədii söz, əsasən, **məcəzi mənada** işlənmiş sözdür.

Sözlə bütöv bir sənət sahəsi yaranmışdır ki, bunu **ədəbiyyat** adlandırırıq.

2. ELMİ ÜSLUB

Elmi üslub elmi təfəkkürün ifadəsi olub, bu və ya digər elm sahəsinin dilidir.

Əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

məntiqlilik, ardıcılıq, konkretlik.

Monoqrafiyaların, dərsliklərin, elmi məqalələrin dili elmi üsluba aiddir.

Elmi üslubda ancaq bu üslub üçün xarakterik olan elə sözlər işlənir ki, onlara **termin** deyilir. Hər elmin özünəməxsus terminləri vardır.

Elmi üslubda **mürəkkəb cümlələr, modallıq bildirən söz** və ifadələr çox işlənir. Elmi üslubda fikri daha yığcam, daha konkret ifadə etmək üçün müxtəlif **qrafik vasitələrindən (rəqəm, diaqram, düstur və s.)** istifadə olunur.

Elmi üslubda sözlər, ifadələr, cümlələr müəyyən anlayışları, hökmləri **birmənalı** şəkildə ifadə edir, **çoxmənalılığa, mətnaltı mənaya, fikrin müxtəlif cür anlaşılmasına yol verilmir.**

Sözün terminoloji funksiyaları

(Termin)

Sözün elmi üslubdakı əsas işinə, vəzifəsinə onun **terminoloji funksiyası** deyilir. Mətnədə bilavasitə **terminoloji funksiya daşıyan söz**, yaxud ifadə **termindir.**

Elmi üslubu isə terminsiz təsəvvür etmək olmaz.

Termin:

– **müəyyən elm sahəsinə aid olub**, həmin elmin mütəxəssislərinə məlumdur;

– **müxtəlif mənə çalarlarına malik deyil**, məhz bir anlayışı ifadə edir;

– **formaca yığcamdır, rahatdır.**

Elmi terminlər, adətən, **beynəlmiləl** olur. Beləliklə, elmin dili getdikcə daha çox beynəlmiləlləşir ki, bu özünü aşağıdakı sahələrdə göstərir:

1) elmi üslubda **beynəlmiləl terminlər** milli terminləri sıxışdırır;

2) elmi üslub get-gedə daha çox **formullara, şərti işarələrə**, hamı üçün anlaşılıqlı digər vasitələrə meyl edir;

3) elmi araşdırmaların nəticələrinin daha çox elan edildiyi **dillər (ingilis, alman, fransız, rus)** müəyyənləşir.

Bütün elmləri üç yerə ayırmaq olar:

1) **humanitar elmlər: fəlsəfə, tarix, filologiya, psixologiya**

2) **təbiət elmləri: biologiya, coğrafiya, tibb**

3) **texniki elmlər: riyaziyyat, fizika, kimya**

3. PUBLİSİSTİK ÜSLUB

Publisistik üslub **milli ictimai təfəkkürü** ifadə edən nitq forması olub, mətbuatda funksionallaşır, **müxtəlif mövqe və maraqları** əks etdirir.

Əsas xüsusiyyətləri bunlardır: **aydınlıq, kütləvi anlaşılıqlıq, təsirlilik**. Burada mücərrəd obrazlılığa, ağır terminologiyaya yer verilmir.

Qəzetlərin, kütləvi jurnalların, radionun, televiziyanın, elmi-kütləvi kitabların və s. dili publisistik üsluba aiddir. «**Publisistik üslub**» ifadəsi ilə yanaşı, bəzən «**mətbuat dili**» ifadəsi də işlənir. Həmçinin «**qəzet dili**», «**radio dili**», «**televiziya dili**», «**elmi-kütləvi dil**» ifadələrindən də istifadə olunur.

Publisistik üslubun iki forması vardır: **yazılı** və **şifahi**.

1) **Yazılı** forması – **qəzetlərin, kütləvi jurnalların, elmi-kütləvi kitabların dili**.

2) **Şifahi** forması – **radio dili, televiziya dili, eləcə də kütləvi yığıncaqlarda, mitinqlərdə səslənən dil**.

Publisistik üslubun şifahi forması ilə yazılı forması bir-birindən o qədər də fərqlənmir.

Publisistik üslub çox **müxtəlif emosiyaları** ifadə edir. Burada həm **qəzəbli, əsəbi, həm sakit, təmkinli, həm təsviri, həm də analitik** dilə təsadüf olunur.

Publisistik üslub xalq dilinə çox yaxındır: ümumxalq dilində gedən proseslər publisistik üsluba, publisistik üslubda gedən proseslər ümumxalq dilinə təsir edir.

Publisistik üslub **ən ictimai nitq forması** olduğuna görə digər funksional üslubların bir sıra əlamətlərini də daşıyır. Nəticədə publisistik üslubun aşağıdakı növləri meydana çıxır:

1) Bədii-publisistik dil – müəyyən qədər **obrazlı** nitq formasıdır, burada **bədii ifadə vasitələrinə (məcazlara)** təsadüf edilir (**oçerk və felyeton** janrları).

2) Elmi-publisistik dil – müxtəlif elm sahələrinə, siyasətə və dinə həsr olunmuş publisistik məqalələrin, kitabların dili.

3) Rəsmi-publisistik dil – publisistik məzmun daşıyan bu və ya digər rəsmi, yaxud işgüzar sənədin dilidir.

4. MƏİŞƏT ÜSLUBU

Məişət insanların gündəlik yaşayışı, ümumi həyat tərzi, vərdiş olunmuş davranışdır. Deməli, **məişət üslubu** insanların məişətdəki danışmaq tərzi, şəxslərin ailədəki, istehsalatdakı ünsiyyət dilini əhatə edir. Məişət üslubunun konkret səciyyəlandırıcı **dil göstəricisi yoxdur**.

Əsas xüsusiyyətləri bunlardır: **təbiilik, sərbəstlik və adi, sadə danışmaq dili**.

Məişət üslubu ədəbi dilin **sərbəst** və **şifahi** nümunəsi, həmçinin **ən geniş** yayılmış üslubudur.

Yazısında bir şəxs **bədii üslubun**, ikincisi **elmi üslubun**, üçüncüsü **publisistik üslubun nümayəndəsi** ola bilər. Amma şifahi nitqdə hər üçü məişət üslubundan istifadə edir. Deməli, **müxtəlif üslubların nümayəndələri bir məqamda birləşirlər**.

5. RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUB

Rəsmi-işgüzar üslub **rəsmi** və **işgüzar sənədlərin** dil təzahürüdür.

Əsas xüsusiyyətləri bunlardır: **standart formalar** və **olduqca yığcamlıq**. Burada artıq sözlər, obrazlı ifadələr işlədilmir, fərdi nitq ünsürlərindən qaçılır.

Bu və ya digər dilin dövlət dili olması, dövlətin həmin dilin rəsmi-işgüzar üslubuna münasibəti ilə müəyyən edilir.

Rəsmi-işgüzar üslubun lüğət tərkibi nə qədər yığcam, sintaksisi nə qədər məhduddursa, **normalılığı** o qədər **möh-kəmdir**. Tarixən müəyyən **standartlaşmış formalar** vardır ki, üslub ondan kənara çıxmır. Buna görə də rəsmi-işgüzar üslubda **arxaik leksika** və **əski sintaktik** konstruksiyalar uzun zaman mühafizə olunur. Rəsmi sənədlərin dili də işgüzar sənədlərin dilindən fərqlənir:

1) Rəsmi sənədlərin dili – dövlət, yaxud hökumət təşkilatlarının tərtib etdiyi və xüsusi qaydada (rəsmi şəxsin imzası, möhür və s. ilə) təsdiq olunan sənədlər nəzərdə tutulur.

Rəsmi sənədlər bunlardır: **Konstitusiya, qanunlar, qərarlar, fərmanlar, sərəncamlar, nazirlərin əmrləri**. Rəsmi sənədləri **mütəxəssislər** hazırlayırlar. Həmin sənədlər mühüm **hüquqi məzmunu malik olub**, eyni zamanda, tarixi əhəmiyyət daşıyır.

Rəsmi sənədlərdə dilin maksimum mükəmməlliyi gözlənilir, fikrin **aydınlığına, birmənalılıığına, hüquqi əsaslılığına** xüsusi diqqət yetirilir, **dil yığcamlığı** əsas şərtidir.

2) İşgüzar sənədlərin dili – bu sənədlər xüsusi dövlət əhəmiyyəti daşmır, konkret məsələ ilə bağlı tərtib edilir.

İşgüzar sənədlər bunlardır: **ərizə, tərcümeyi-hal, izahat, elan, bildiriş, reklam, anons, afişa, arayış, protokol, rəy, teleqram, annotasiya, akt, teleqram**.

İşgüzar sənədlər həmcə, adətən, rəsmi sənədlərə nisbətən kiçik olur və onlarda bəhs olunan məsələ barəsində daha konkret, daha aydın məlumat verilməsi, həmçinin imla xətlərinin olmaması bu cür sənədlərin **mükəmməlliyini, yararlılığını** müəyyən edir.

İşgüzar sənədlərin **hazır formaları** olur ki, bu və ya digər məsələ ilə bağlı göstəricilər həmin hazır formalara yazılır. Bu ona görə vacibdir ki, sənəddə **artıq sözlər, ifadələr** işlədilməsin, **imla xətlərinə, cümlə qüsurlarına** yol verilməsin.

Sənədlərin savadlılıq dərəcəsi **cəmiyyətin mədəni səviyyəsinə** göstərir.

Sənəd dilində ifadələr

Rəsmi və işgüzar sənədlərin dilində ifadə qəlibləri – **şablonlar** əsas yer tutur. Ancaq bəzən rəsmi sənədlərdə, məsələn, bəyanatlarda, manifestlərdə **obrazlılıq** da olur. Bəzən **sual və nida** cümlələrinə də geniş yer verilir.

Məktublar da rəsmi yazışma dilində yaranır. Siyasi xadimlərin, dövlət nümayəndələrinin bir-birinə məktublarında sənəd dili ölçüsü tam gözlənilir. Qeyri-rəsmi şəxslərin, qohumların, ailə üzvlərinin məktublarında yalnız başlanğıc və sonluqda rəsmi üsluba məxsus qəlib ifadələr özünü göstərir.

Məktub forması rəsmi üslubun **ən sərbəst** formasıdır.

Yazıçının, alimin, dövlət xadiminin tərcümeyi-halı **elmi və publisist** üslublarda yazılır. Buna elmi tərcümeyi-hal deyilir.

Üslublarm ayrılma və birləşmə xüsusiyyətləri

Ədəbi dilin ilk, qədim yaradılışı dövründə bugünkü qədər üslublar olmayıb. Ümumiyyətlə, qədim dövrlərdə indi müstəqil elm sahələri kimi tanıdığımız **riyaziyyat, təbabət, dilçilik, estetika** və s. **bir elmin – fəlsəfə elminin tərkib hissələri** olmuşdur.

Elmlərin tarixi inkişafı onların müxtəlif sahələrinin yenedən yaxınlaşmasına, hətta birləşib yeni elm formalaşdırmasına gətirib çıxarır. Məsələn, biologiya və kimya elmlərinin tədqiqləri üstündə duran **biokimya**, biologiya və fizikaya əsaslanan **biofizika** elmləri var; yaxud dilçilik elminin **riyazi dilçilik** adlanan bir sahəsi mövcuddur ki, onunla məşğul olan mütəxəssis həm dilçiliyi, həm də riyaziyyatı bilməlidir.

Göründüyü kimi, bir qoldan müxtəlif elm sahələrinin ayrılması (**differensiasiya**) və müxtəlif elm sahələrinin bir-birinə yaxınlaşması (**integrasiya**) tarixin müxtəlif mərhələlərində təkrar olunan proseslərdir.

Son dövrlərdə elmi üslubun xüsusi bir qolu – **bədii və publisistik dilin** müştərək şəkildə iştirak etdiyi qolu fəaliyyət göstərir. Bu, **savadlanmanın kütləviləşməsi** ilə bağlıdır. Elmi məlumatın kütləvi dillə ifadəsi həm geniş oxucu kütləsi, həm də müxtəlif elm sahələrində çalışanların özləri üçün son dərəcə zəruridir. Beləliklə, elmin müxtəlif sahələrinə aid biliklər bir qədər obrazlılıqla, bir qədər publisistikliklə sadələşdirilir. Bu ifadə tərzinə **elmi-kütləvi dil** deyilir.

ƏMƏLİ YAZI NÜMUNƏLƏRİ

(ərizə, tərcüme-yi-hal, izahat, elan, bildiriş, reklam, anons, afişa, arayış, protokol, rəy, teleqram, annotasiya, akt, məktub, vəkalətnamə, əmr, etiket, hesabat, referat).

1. Ərizə

Ərəbcə «ərz» sözündən olub müraciət, **ərz etmək** mənasını verir. Bəzən rəsmi şəkildə yazılan müraciət də ərizə hesab edilir, lakin bu müraciət müəyyən formaya malikdir.

Ərizənin məzmununa görə **iki növü** vardır:

- 1) **Şikayət** xarakteri daşıyan ərizə.
- 2) **Xahiş** məqsədilə yazılan ərizə.

Ərizəyə verilən tələblər:

- 1) **Kimə** və **kim tərəfindən** yazılır.
- 2) Məzmun qısa, **faktlar konkret** olmalıdır.
- 3) Ərizəçinin **öz xətti ilə** yazılmalıdır.
- 4) Sonda **imza** və **tarix: il, ay, gün** göstərilməlidir.

2. Tərcüme-yi-hal

Ali və orta ixtisas məktəblərinə daxil olarkən, işə girərkən, müəyyən bir təşkilata üzv olarkən, rəhbər vəzifəyə çəkilərkən, mükafata təqdim olunarkən yazılır.

Tərcüme-yi-hala verilən tələblər:

- 1) Şəxsin doğulduğu **il, ay, gün, yer** dəqiq göstərilir.
- 2) **Faktlar ardıcıl** sadalanmalıdır.
- 3) Şəxsin **öz xətti ilə** yazılmalıdır.
- 4) Sonda **imza** və **tarix** göstərilməlidir.

3. İzahat

Ərəbcədir, «**izah**» sözünün cəmidir və müəyyən hərəkəti aydınlaşdırma mənasını verir. Yazılı və şifahi, sadə və müfəssəl olur.

İzahata verilən tələblər:

- 1) **Kimə** və **kim tərəfindən** yazılır.
- 2) Məzmunu aydın olmalıdır.
- 3) Şəxsin **öz xətti ilə** yazılmalıdır.
- 4) Sonda **imza** və **tarix: il, ay, gün** göstərilməlidir.

4. Elan

Elan çap olunmuş xəbər mənasını bildirir. Müəyyən məlumatın əvvəlcədən çatdırılması nəzərdə tutulur.

Elana verilən tələblər:

- 1) Məzmunu **aydın** qeyd olunmalıdır.
- 2) **Vaxtı dəqiq** göstərilməlidir.
- 3) Tədbirin keçiriləcəyi **yer** yazılmalıdır.
- 4) Tədbirin **təşkilatçısı** qeyd olunmalıdır.

Elanın aşağıdakı növləri vardır: **bildiriş, reklam, afişa, anons.**

1) **Bildiriş** – əsl Azərbaycan sözüdür: **bir məsələ** barədə əvvəlcədən verilən xəbərdir.

2) **Reklam** – latıncadır: **qışırmaq** mənasını verir.

3) **Afişa** – fransızcadır: **tamaşa, konsert, idman yarışı** haqqında elan deməkdir.

4) **Anons** – fransızcadır: müəyyən bir məsələ ilə bağlı **radioda, televiziya və mətbuatda əvvəlcədən verilən elandır.**

5. Arayış

Arayış əsl Azərbaycan sözüdür. Hər hansı bir **şəxsin kimliyini** təsdiq etmək üçün müəyyən bir **təşkilat tərəfindən** verilir.

Məzmununa görə **sadə** (şəxsə aiddir) və **mürəkkəb** (təşkilatlara aiddir) olur.

Arayışa verilən tələblər:

- 1) «**Arayış**» sözü vərəqin ortasında yuxarıda yazılır.
- 2) Aşağıda sol tərəfdə **şstamp** üçün yer buraxılır, sağ tərəfdə isə **şəxs haqqında** əsas məlumat verilir.
- 3) Təqdim olunduğu yer göstərilir.
- 4) Sonda **imza və möhür** olur.

6. Protokol

Protokol yunancadır, «**protok**» ilk vərəq, «**kolos**» isə yapışdırmaq deməkdir. İkiyə qədər (az) məsələni əks etdirən **sadə**, ikidən çox məsələni əks etdirən **mürəkkəb** protokol hesab edilir.

Protokol üç halda yazılır:

- **iclasdakı** çıxış və qərarları əks etdirmək üçün;
- **qaydanın pozulmasını** bildirmək üçün;
- **dövlətlərarası münasibətlər** zamanı yazılır.

Protokola verilən tələblər:

- 1) Yuxarıda vərəqin ortasında «**Protokol**» sözü və nömrə **böyük hərflə** yazılır.
- 2) Təşkilatın **adı, tarix və yer** göstərilir.
- 3) İştirakçıların **sayı göstərilir, sədr və katib** seçilir.
- 4) **Gündəlik məsələlər, Eşidildi, Çıxışlar, Qərar** yazılır.
- 5) Sonda **sədr və katibin imzası** olur.

7. Rəy

Rəy ərəbəcədir, **fikir, mülahizə** mənasını verir. Əsər, tamaşa, kurs işi, dissertasiya işi haqqında mülahizə, fikir, resenziya deməkdir.

Rəyə verilən tələblər:

- 1) **Kimə və nə haqda yazıldığı** göstərilir, səhifənin ortasında «rəy» sözü yazılır.
- 2) Nə barədədirsə, onun **müsbət və mənfi** cəhətləri göstərilir.
- 3) Rəyçi tərəfindən irəli sürülən **təklif və tövsiyələr** yığcam şəkildə ifadə olunur.
- 4) Sonda rəyçinin **adı, soyadı və atasının adı** yazılır və **imza** qoyulur, tarix – **gün, ay, il** bütöv şəkildə göstərilir.

8. Teleqram

Teleqram yunancadır, «tele» uzaq, «qrama» yazmaq deməkdir. Teleqramın iki növü vardır:

- 1) **Müəyyən bir hadisə** barədə məlumat vermək.
- 2) **Pul** köçürmək

Teleqrama verilən tələblər:

- 1) Şəxsin **adı, soy adı və ünvan** dəqiq göstərilməlidir.
- 2) Teleqram **yığcam və aydın** olmalıdır, çalışmaq lazımdır ki, az söz işlədilsin.
- 3) Burada rəqəmlər **hərflə yazılır** və hər bir **söz, rəqəm ayrıca pul** hesablanır.

9. Annotasiya

Annotasiya latıncadır, «**annotomik**» sözündəndir və «**qeyd aparmaq**», «**əlavə**» deməkdir. Əsas mənası kitab, jurnal və məqalələrin məzmununun qısa şəkildə şərhidir. Annotasiyanı, əsasən, müəllifin özü yazır.

Annotasiyaya verilənt tələblər:

- 1) Müəllifin **adı və soyadı** verilir.
- 2) Kitabın **adı, nəşriyyatı, çap olunduğu şəhər və həcmi** göstərilir.
- 3) Kitabın **nə haqda** yazıldığı bildirilir.
- 4) **Nə məqsədlə və kimin üçün** yazılması öz əksini tapır.

10. Akt

Akt latıncadır, «aktos» sözündəndir və **hərəkət, hadisə, cinayət işi** deməkdir. Müxtəlif növləri vardır:

- 1) cinayət aktı – cinayət işi ilə bağlı olur
- 2) dövlət aktı – dövləti əhəmiyyəti olan fərman, qərar
- 3) müəyyən faktı açmaq üçün olan akt–yararsız işin sübutu
- 4) mürəkkəb (xüsusi) akt – bir neçə faktı əks etdirir.

Akta verilən tələblər:

- 1) «Akt» sözü vərəqin **yıxarı hissəsində, ortada və böyük hərflə** yazılır.
- 2) «Akt» sözündən sonra **sol tərəfdə** aktın tərtib edildiyi yer, **sağ tərəfdə** isə tarix – **gün, ay, il** göstərilir.
- 3) Aktı **tərtib edənlər** göstərilir.
- 4) **Yoxlama haqqında** dəqiq məlumat verilir və **müddəti** həm rəqəm, həm də hərflə göstərilir.
- 5) **Nəticə** yazılır.
- 6) Sonda **aktı tərtib edənlərin imzası** qoyulur.

11. Məktub

Məktub ərəbcədir, əməli yazının **ən geniş yayılmış və sərbəst** formasıdır. Məktublar iki cür olur: **rəsmi və qeyri-rəsmi** şəxslərin yazdıqları.

Məktub aşağıdakı hissələrdən ibarətdir:

- 1) **Müraciət hissəsi** – başlıq sayılır.

2) **Ümumi hissə** – şəxslərin əhvali-ruhiyyəsi və vəziyyəti öz əksini tapır.

3) **Fərqləndirici hissə** – məktubun əsas məzmununu əhatə edir.

4) **Yekunlaşdırıcı hissə** – sonluq.

12. Vəkalətnamə

Vəkalətnamə ərəbcə **vəkalət** və farsca **namə** sözlərindən ibarətdir, **vəkillik kağızı** deməkdir. Həm təşkilatlara, həm də müəyyən şəxsə aid ola bilər. Təşkilatlara aid vəkalətnamə mətbəədə xüsusi formada hazırlanır.

Vəkalətnaməyə verilən tələblər:

1) Vəkaləti verən və verilən şəxslərin adı, atasının adı, soy adı və vəzifəsi göstərməlidir.

2) Alınacaq və ya etibar ediləcək malın məzmunu və vəkalətnamənin müddəti həm rəqəm, həm də hərflə göstərilir.

3) Vəkalətnaməyə məsul olan şəxsin imzası və şəxsiyyət vəsiqəsinin göstəriciləri.

4) Vəkalətnamənin verildiyi tarix.

13. Əmr

Əmr ərəbcədir; **hökm, göstəriş** və **sərəncam** mənalarını verir. **Rəsmi sənədlərə** aiddir.

Əmrə verilən tələblər:

1) Vərəqin yuxarı hissəsində müəssisənin adı, təzə sətirdə əmrin nömrəsi yazılır (**Əmr № 1**).

2) **Sol tərəfdə** tərtib edildiyi yer, **sağ tərəfdə** isə tarix – gün, ay, il göstərilir.

3) Əmrin məzmunu **dəqiq və aydın** ifadə olunur.

4) Sonda təşkilat rəhbərinin adı, soyadı, atasının adı yazılır və **möhürlə** təsdiq edilir.

14. Etiket

Etiket fransızcadır, **yarlıq** mənasını verir. Satılacaq malın, yaxud eksponatın üstünə yapışdırılan və onu səciyələndirən **mətn**.

15. Hesabat

Hesabat ərəbcədir, «**hesab**» sözünün cəmidir və görülmüş işin nəticəsi haqqında **rəsmi məlumat** mənasını bildirir.

Hesabata verilən tələblər:

- 1) İnandırıcı olmalıdır.
- 2) Faktlar və rəqəmlər dəqiq verilməlidir.
- 3) Təkrarlara yol verilməməlidir.
- 4) İctimai xarakter daşıyarsa, qorunub saxlanmalıdır.
- 5) Əvvəlcə onun yazan şəxsin adı, atasının adı və soyadı göstərilməlidir, sonda imza qoyulmalıdır.

16. Referat

Referat latıncadır, **məruzə etmək, məlumat vermək** mənalarını bildirir. Referatda elmi əsərin, kitabın **xülasəsi** verilir. Ədəbi yaradıcılığa həsr edilmiş **məruzə** mənasında da işlədilir.

Referata verilən tələblər:

- 1) Vərəqin əvvəlində ortada «**Referat**» sözü, onun altında isə **mövzunun adı** qeyd olunur.
- 2) **Planı verilir** və sonra **məzmunu** yazılır. (**Bəzən plansız da ola bilər.**)
- 3) Sonda **müəllifin adı, atasının adı, soyadı** və **tarix** yazılır.

MÜNDƏRİCAT

FONETİKA

Danışıq səsləri-----	3
Əlifba-----	3
Sait səslərin növləri -----	4
Samit səslərin növləri -----	4
Sait səslərin tələffüzü -----	5
Samit səslərin tələffüzü-----	5
Ahəng qanunu-----	7
Heca-----	7
Vurgu-----	8
Fonetik təhlil -----	9

LEKSİKA

Sözün leksik və qrammatik mənası-----	10
Sözün həqiqi və məcazi mənası-----	10
Omonimlər-----	11
Sinonimlər-----	12
Antonimlər-----	12
Ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər-----	12
1. Dialekt sözlər-----	12
2. Terminlər-----	13
3. Arxaizmlər (köhnəlmiş sözlər)-----	14
4. Neologizmlər (yeni sözlər)-----	15
Frazeoloji birləşmələr-----	16
Əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər-----	17

SÖZÜN TƏRKİBİ. SÖZ YARADICILIĞI

Kök və şəkilçi -----	18
Sadə və düzəltmə sözlər-----	19
Söz yaradıcılığının əsas üsulları-----	19
Eyniköklü sözlər -----	20
Mürəkkəb sözlər -----	20
Mürəkkəb adların yazılışı -----	21

MORFOLOGİYA

Qrammatika haqqında ümumi məlumat-----	23
Nitq hissələri haqqında ümumi məlumat-----	23

ƏSAS NİTQ HİSSƏLƏRİ

İSİM -----	24
1. Quruluşca növləri-----	24
2. Ümumi və xüsusi isimlər-----	27
3. Tək və cəm isimlər-----	28
4. Mənsubiyyətə görə dəyişmə-----	28
5. Şəxsə görə dəyişmə-----	29
6. Hallanması-----	29
SİFƏT-----	32
1. Quruluşca növləri-----	32
2. Sifətin müqayisə dərəcələri-----	34
3. İsimləşməsi-----	35
SAY-----	36
1. Quruluşca növləri-----	36
2. Mənaca növləri-----	36
3. İsimləşməsi-----	39
ƏVƏZLİK-----	40
1. Mənaca növləri-----	40
FEL-----	42
1. Quruluşca növləri-----	42
2. Təsdiq və inkar fellər-----	43
3. Təsirli və təsirsiz fellər-----	43
4. Qrammatik məna növləri-----	44
5. Felin zamanları-----	46
6. Təsriflənən formalar (şəkillər)-----	47
7. Təsriflənməyən formalar-----	49
8. <i>İdi, imiş</i> hissəcikləri-----	51
ZƏRF-----	52
1. Quruluşca növləri-----	52
2. Mənaca növləri-----	53
3. Omonimliyi-----	54

KÖMƏKÇİ NİTQ HISSƏLƏRİ

QOŞMA-----	55
BAĞLAYICI-----	57
ƏDAT-----	59
MODAL SÖZLƏR-----	60
NİDA-----	61

SİNTAKSİS

Söz birləşmələri-----	62
Sintaktik əlaqələr-----	65
Cümlə-----	67

CÜMLƏ ÜZVLƏRİ

1. Baş üzvlər-----	68
2. İkinci dərəcəli üzvlər-----	71
Əlavələr -----	74
Həmcins üzvlər-----	75
Ümumiləşdirici sözlər-----	75
Xitab -----	77
Ara sözləri-----	78

SADƏ CÜMLƏ. ŞƏXSƏ GÖRƏ NÖVLƏRİ

1. Müəyyən şəxslı cümlələr -----	79
2. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr -----	80
3. Ümumi şəxslı cümlələr-----	80
4. Şəxssız cümlələr-----	80
5. Adlıq cümlələr-----	81
6. Söz-cümlə-----	81

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

1. Tabesız mürəkkəb cümlələr-----	82
2. Tabelı mürəkkəb cümlələr-----	86
Mübtəda budaq cümləsi-----	87
Xəbər budaq cümləsi-----	88
Tamamlıq budaq cümləsi-----	88
Təyın budaq cümləsi-----	89
Zərflik budaq cümlələri-----	89
Şərt budaq cümləsi-----	94
Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi-----	94
Vasitəsız və vasitəli nıtq-----	95

DİL VƏ DİLÇİLİK

Dil haqqında ümumi məlumat-----	97
Dilin funksiyaları-----	97
Yazı-----	97
Dilçilik və onun elmlər içərisində yeri-----	98
1. Etimologiya-----	98
2. Lüğətçilik-----	99
3. Dialektologiya-----	100
Azərbaycan dili-----	100
Türk dilləri ailəsi-----	100
Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu-----	101
Dil və mədəniyyət. Dil və xalqın tarixi-----	101
Azərbaycan dilinin quruluşu -----	102

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Ümumi məlumat-----	103
Nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi və ifadəliliyi-----	103
Dil, nitq və nitq fəaliyyəti-----	104

ƏDƏBİ DİLİNİN NORMALARI

1. Fonetik norma-----	105
2. Leksik norma. Özləşmə meyilləri-----	105
3. Qrammatik norma-----	107
Nitq normalarının tarixiliyi-----	107
Nitq istisnaları-----	108
Natiqlik sənəti-----	108
Nitq etikətləri-----	109

ÜSLUBİYYAT

Fərdi üslub -----	111
Funksional üslublar -----	112

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN ÜSLUBLARI

1. Bədii üslub-----	113
2. Elmi üslub-----	115
3. Publisistik üslub-----	116
4. Məişət üslubu-----	117
5. Rəsmi-işgüzar üslub-----	118
ƏMƏLİ YAZI NÜMUNƏLƏRİ -----	121

Direktor: *Ş.Alışanlı*
Mətbəənin müdiri: *Ə.Məmmədov*
Texniki redaktor: *T.Ağayev*
Kompyuter tərtibatı: *A.Qabilqızı*

Yığılmağa verilmişdir: 05.09.2011
Çapa imzalanmışdır: 07.09.2011
Formatı: 60x84 1/16. Həcmi: 8,25 ç.v.
Tirajı: 500. Sifariş № 85
Qiyəti müqavilə əsasında

“Elm” RNPM-nin mətbəəsində çap olunmuşdur
(İstiqlaliyyət, 8)